પ્રાચીન ગૂજરાતના

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની

સાધન સામગ્રી

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા

ના

માનદ સભ્યો

ની

ભાષણ માળા

નું

પહેલું ભાષણ

પહેલું ભ

તા. ૧૭

: : : મુદ્રક : : :
ગોવિન્દલાલ મોહનલાલ જાની
:: :: શ્રી હીરા પ્રીન્ટરી
:: :: રતનપોળ—અમદાવાદ

પ્રાચીન ગૂજરાતના
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની
સાધન-સામગ્રી

મુનિ શ્રીજિનવિજયજી

ગૂ. સા. સભા
ના
માનદ સભ્યો
ની
ભાષણમાલા
નું
પહેલું ભાષણ
૭ જુલાઈ ૧૯૩૩

સાક્ષરવર અધ્યક્ષ મહાશય,

અને વિદ્યાવિલાસી સજ્જનવર્ગ !

ગૂજરાત સાહિત્યસભાના સૂત્રધાર શ્રીયુત ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીએ અને તેમના સહમંત્રીઓએ થોડા સમય ઉપર મને આજ્ઞા કરી હતી કે– સાહિત્યસભાએ એવો એક અભિનવ પ્રસ્તાવ પસાર કર્યો છે કે, સભાના જેટલા માન્ય સભાસદો હોય તેમની પાસેથી એકેકું લેખિત વ્યાખ્યાન સભાએ પ્રાપ્ત કરવું અને તેને યોગ્યરૂપે સદાના માટે સંગ્રહી રાખવું. એ પ્રસ્તાવાનુસાર મારે પણ સભાના શ્રીચરણે એક વ્યાખ્યાનરૂપી શ્રીફળ ભેટ કરી સભાના આદેશને સફળ બનાવવો. મારા માટે તો, 'ભાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું' તેના જેવું જ આ પ્રિયકર આદેશ છે અને તેથી આનંદપૂર્વક, એ આદેશને અનુસરી, આજે આ વ્યાખ્યાનરૂપી શ્રીફળની મારી સાદી ભેટ લઇ આપની આગળ ઉપસ્થિત થયો છું.

આજના આ વ્યાખ્યાનનો શિરોલેખ **"પ્રાચીન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન-સામગ્રી"** એવો રાખ્યો છે. એમાં મેં, પ્રાચીનકાલીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના જીવન-વિકાસનો–એટલે કે ઇતિહાસનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરવો હોય તો તે માટે અભ્યાસીઓએ કઈ કઈ જાતની સાધન-સામગ્રીનું અન્વેષણ–અવલોકન–વાચન–સંપાદન ઇત્યાદિ કરવું જોઇએ તેનું કેટલુંક દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સમગ્ર સાધનો અને ઉપકરણોને એકત્ર કરવાનું સુપ્રભાત તો કોણ જાણે ક્યારે ઉગશે ? પણ એવાં સાધનોની અડધી-ઊણી યાદીઓ કે ટૂટી–ફૂટી રેખાઓનું આલેખન પણ આપણે કરી શકીએ તેવી મંદ પ્રવૃત્તિવાળી અસ્પષ્ટ ઉષાનો પણ હજી ક્યાંએ આભાસ દેખાતો નથી. બંગાલ, બીહાર, ઓડીસા, મદ્રાસ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર આદિ દેશોના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વને પ્રકાશમાં લાવવા માટે, એ પ્રાંતોમાં નાની મોટી રાજકીય

અને પ્રજાકીય અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાણી છે અને વ્યક્તિકૃત અને વર્ગકૃત અનેક પ્રયત્નો થઇ રહ્યા છે, પરંતુ આપણે ત્યાં એમાંનું કશુંયે જણાતું નથી.

ગૂજરાતની અમૂલ્ય ગ્રંથસંપત્તિ, જેની બરાબરી હિંદુસ્થાનનો કોઈપણ ભાગ કરી શકે તેમ નથી, તે મહારાષ્ટ્રના પાટનગર પૂનામાં, ભાંડારકર ઓરિએન્ટલરીસર્ચ ઇન્સ્ટીટયુટની ભીંતોથી ઘેરાએલી કેદ પડી છે. પચીસેક હજાર જેટલી સંખ્યાવાળા એ મહાન્ ગ્રંથરાશિમાં, લગભગ ૨૦ હજાર જેટલા ગ્રંથો ગૂજરાતમાંથી ગએલા છે!. આજ પચાસ કરતાંએ વધારે વર્ષોથી એ ગ્રંથો પૂનાની હવા ખાઇ રહ્યા છે પણ જેનાથી માત્ર એમનાં શુદ્ધ નામ-ઠામ જાણી શકાય તેવી સંક્ષિપ્ત યાદીઓના રૂપમાં પણ પ્રકાશમાં આવવાનું નૂર એમના ભાગ્યમાં હજી ચમકયું નથી. સરકાર હસ્તક જ્યારે એ ખાતું હતું ત્યારે તો વળી કાંઇક થોડું ઘણું એ દિશામાં કામ થતું હતું; પરંતુ, મારે બહુજ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે-જ્યારથી એ ખાતું આપણા ભાઇઓની સત્તા નીચે ગયું છે ત્યારથી એકદેશીય અને એક-પ્રાંતીય બન્યું છે. જો કે એ ખાતાને પ્રારંભમાં પગભર કરવામાં મેં પણ કાંઇક ભાગ લીધો છે તેમજ ગૂજરાતીઓના પૈસાથી એ ખાતાનું પ્રારંભિક પિંડપોષણ થયું છે.

આ વ્યાખ્યાનમાં મેં જે ગ્રંથગત સાધન-સામગ્રીનો પરિચય કરાવ્યો છે તેમાંનો મોટો ભાગ એ પૂનાના ગ્રંથસંગ્રહમાં રહેલો છે અને એ ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી સામગ્રી ત્યાં છે જેનો નિર્દેશ હું આમાં કરી નથી શકયો. મારા મતે ગૂજરાતની એ સૌથી મોટી અને અસાધારણ સંપત્તિ છે. જગત્-નો કોઈપણ સંસ્કારી દેશ અને કોઇપણ કૃતજ્ઞ પ્રજા પોતાની આવી સંપ-ત્તિની ઉપેક્ષા કે અવગણના નજ કરી શકે. આપણા પૂર્વજોએ પ્રાણ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન્ એ ગ્રંથસંપત્તિને ગણી હતી અને સંતતિ કરતાંયે વધારે પ્રિય એને માની એનું રક્ષણ કર્યું હતું.

મહારાષ્ટ્રના-પૂનાના એક નામાંકિત વિદ્વાન સાથે આજથી પંદરેક વર્ષ ઉપર જ્યારે, હું એ ગ્રંથરાશિ અને ગૂજરાતના સંબંધ વિષે વાતો કરતો હતો, ત્યારે પ્રસંગવશ એ સ્વદેશાભિમાની પુરુષે મને વ્યંગ્યમાં જણાવ્યું હતું. કે ગૂજરાતીઓમાં જો પૂર્વજાભિમાન અને વિદ્યાપ્રેમ હોત તો આ ગ્રંથો પૂનામાં ન હોઇ ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં વિદ્યમાન હોત. કટાક્ષરૂપે ઉચ્ચરાયેલી

એ કડવી વાણી પણ મને બહુ જ પ્રેરક લાગી અને તે દિવસથી મને એવી ઝંખના થવા માંડી કે શું ગૂજરાત અને ગૂજરાતીઓ સાવ એવા ગૌરવહીન અને સંસ્કારશૂન્ય છે કે જેઓ પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિને પ્રકાશમાં લાવવા કે સાચવી રાખવા ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટયુટ જેવું એકાદું પણ સંગ્રહસ્થાન કે સ્મૃતિમંદિર ઉભું ન કરી શકે? મારી એ ઝંખનામાં, મારા મિત્ર શ્રી રસિકલાલ પરીખ સાક્ષી હતા. સદ્ભાગ્યે એ'કજ વર્ષમાં એ ઝંખના સફળ થતી દેખાણી. અમારી પ્રેરણાથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે, ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરની સ્થાપના કરી અને તે દ્વારા ગૂજરાતના ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને પુરાતત્ત્વ સ્વરૂપ ગૌરવગરિમાનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. સ્વર્ગસ્થ શેઠ પૂંજાભાઈ હીરાચંદની નિષ્કામ જ્ઞાનભક્તિના પ્રતાપે, પુરાતત્ત્વ મંદિરને ૨૫-૩૦ હજાર રૂપીઆ જેટલી આરંભમાંજ ઉદાર સખાવત મળી અને તેની મદદથી અમે શોધખોળના કાર્યને અત્યાવશ્યક એવો મુદ્રિત ગ્રંથોનો સુંદર ભંડાર ભરવા માંડયો. પાંચેક વર્ષમાં પુરાતત્ત્વ મંદિરનો એ ગ્રંથ ભંડાર એક ઘણો ઉપયોગી અને વિશિષ્ટ સંગ્રહ બન્યો હતો. મંદિરના પૂજારીઓમાં પણ ગુણ અને શક્તિ પ્રમાણમાં ઘણાંક અનુરૂપ હતાં, અને તેથી આશાપ્રદ કાર્ય થવાની સંભાવના ઉભી થઇ હતી. પરંતુ ભાવિને એ કાર્ય ગમતું નહોતું એમ કહેવું જોઈએ.

ગૂજરાત સાહિત્યસભાએ, મને પોતાનો માન્ય સભાસદ બનાવ્યો, ત્યારપછી તો હું યુરોપ જઈ આવ્યો અને તેમાંયે ખાસ કરીને જર્મનીની સાહિત્યિક અને સંશોધનાત્મક અનેક સંસ્થાઓનો સારો પરિચય કરી આવ્યો. એ દેશની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ સાથે સરખાવી શકાય તેવું આપણે ત્યાં કશું છે જ નહિ, તેથી હું એ દુરાશાને તો દૂર જ રાખું છું; પરંતુ ૧૯૩૧ની જેસ યાત્રા પછી હું ગૂજરાત બહાર બંગાલમાં-શાંતિનિકેતનમાં જઈ રહ્યો અને એ પ્રદેશની આ જાતની પ્રવૃત્તિઓ વિષે કેટલોક વિશિષ્ટ પરિચય મેળવ્યો; તે પરથી મારી એ પૂનાવાળી જૂની ઝંખના પાછી વધારે તીવ્રતર થવા લાગી છે. ગૂજરાતની પુરાતન સંસ્કૃતિ વિષેની ઉપેક્ષા અને અવગણના ખરેખર ગૂજરાતીઓ માટે શરમાવનારી વસ્તુ થઇ પડી છે. ગૂજરાતમાં એકેય આંતરરાષ્ટ્રીય એવી જ્ઞાનપ્રપા નથી અને એકેય આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનોપાસક વ્યક્તિ નથી. બંગ પ્રદેશમાં, બંગ પ્રજાની જાતીય સંસ્કૃતિનાં અન્વેષણ-સંશોધનાદિ કાર્ય કરનારી પ્રાંતવાર જ નહિં પણ જીલ્લાવાર સંસ્થાઓ, સમિતિઓ અને પત્રિકાઓ અસ્તિત્વમાં આવતી જાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં માત્ર સમ ખાવા માટે પણ કોઇ સંસ્થા કે પત્રિકા વિદ્યમાન નથી !

આજે હું પ્રસંગવશ આપની આગળ આ કહું છું તેનું કારણ એ છે કે ગૂજરાત પાસે દ્રવ્ય છે, જ્ઞાન છે, કાર્ય કરવાની શક્તિ છે અને કાર્ય કરનારી વ્યક્તિઓ પણ છે. માત્ર સંગઠન કરવાની જરૂર છે અને કાર્યનું મહત્ત્વ સમજવાની જરૂર છે. મારા મને સ્વરાજ્ય કરતાંયે સંસ્કૃતિના રક્ષણનું મહત્ત્વ ઘણું મોટું છે. સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન જો જીવંત હશે તો સ્વરાજ્ય મળ્યા વગર રહેવાનું નથી અને જો સંસ્કૃતિનું ભાન નષ્ટ થયું તો પછી સ્વરાજ્ય મળવાનું નથી. પ્રજાઓના ભૂતકાળ એ જ આપત્કાળમાં દીપસ્તંભ હોય છે અને એના જ આધારે પ્રજાજીવનનું નાવ વિકરાળ કાળસમુદ્રમાં અથડાતું–પછડાતું પણ પોતાનું દિશાભાન ટકાવી શકે છે. આર્ય પ્રજાની સંસ્કૃતિના સાચા રક્ષકો રામ કે યુધિષ્ઠિર નથી પણ વાલ્મિકી અને વેદવ્યાસ છે. રામાયણ અન મહાભારતનું જ્ઞાન જ્યાં સુધી સંરક્ષિત અને જીવંત છે ત્યાં સુધી ભારતીય પ્રજાનું અસ્તિત્વ પણ જીવંત છે. અસ્તુ. આ તો કેટલુંક પ્રાસ્તાવિક કહેવાઈ ગયું છે.

હવે, મુખ્ય વિષયમાં પ્રવેશ કરીએ તે પહેલાં એક વસ્તુનો ખુલાસો કરવો આવશ્યક છે. શિરોલેખમાં 'પ્રાચીન ગૂજરાત' એવો નિર્દેશ કરેલો છે. આપ સૌ જાણો જ છો કે પ્રાચીન શબ્દનો અર્થ તો બહુ વ્યાપક છે, સૃષ્ટિના આદિકાળથી લઈ, આપણી પહેલાના થોડાક જ દૂર સુધીના સમયને–નિકટ-ભૂતનેય એ શબ્દ લાગુ પાડી શકાય છે તેથી અહિં એ પ્રાચીન શબ્દથી મને કયો કાળ અર્થાત્ સમય અભિપ્રેત છે તેનો ખુલાસો કરી દઉં છું. મેં પખવાડીઆ પહેલાં જ (જૂન ૨૮ થી તે જુલાઈ ૨–૩૩) મુંબઇ યુનિવર્સિટી તરફથી, ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે કેટલાંક ભાષણો ત્યાં આપેલાં, તે વખતે મેં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ત્રણ યુગો કલ્પ્યા હતાઃ–પ્રાચીન, મધ્ય અને અર્વાચીન. મારી એ કલ્પના પ્રમાણે, જે દિવસથી ગૂજરાતના રાજનગર અમદાવાદના બાદશાહી કિલ્લાના એટલે કે ભદ્રના બુર્જ ઉપર ઈંગ્રેજી સલ્તનતનો યુનિઅન જેક ઉડવા લાગ્યો અને ખ્રિસ્તધર્માનુયાયી રાજદંડનું સર્વોપરિ શાસન ગૂજરાતની પ્રજા ઉપર પ્રવર્તવા લાગ્યું, ત્યારથી ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો અર્વાચીન યુગ શુરૂ થયો. તે પૂર્વનો જે મુસલ્માની સત્તાનો સર્વ રાજ્યકાળ તેને મેં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો મધ્યયુગ ગણ્યો છે. તેનો પ્રારંભ જે દિવસે અણહિલપુરની હિંદુરાજસત્તાનો છત્રભંગ થયો, તે દિવસે થયો ગણાય. એ પહેલાંનો યુગ તે પ્રાચીનયુગ. એની પૂર્વમર્યાદા સ્થૂળરૂપે, ગુપ્ત-સામ્રાજ્યના પતનકાળ સાથે જોડી શકાય. વિક્રમના ૬ઠા સૈકાના ઉત્તરાર્દ્ધમાં ગૂર્જર દેશનો ઉદય થયો ગણીએ તો ત્યારથી લઈ તેરમા સૈકાના અર્દ્ધ

ભાગ સુધીનો, આઠસો વર્ષનો, મારો કલ્પેલો એ ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો પ્રાચીન યુગ થાય છે.

ઇતિહાસકારો, સામાન્ય રીતે, એ યુગને મધ્યયુગના નામે ઓળખાવે છે અને તે સમુચ્ચય ભારતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ યોગ્ય પણ લાગે છે; પરંતુ ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તે બહુ સંગત નથી લાગતું. કારણ, ગૂજરાત એક દેશ તરીકે ભારતના દેશોમાં સૌથી છેલ્લો વ્યક્તિત્વ પામે છે. આ દેશનો તો જન્મ જ એ યુગમાં થએલો છે. એ પહેલાં ગૂજરાતનું ' ગૂજરાત ' તરીકે અસ્તિત્વ પણ જો ન હોય તો પછી આ દેશ માટે એ સમયને મધ્યયુગ તરીકે શી રીતે લેખી શકાય ?

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિકજીવનની દૃષ્ટિએ એ યુગ પ્રકાશવાન દિવસના જેવો હતો. એ યુગમાં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનો સહસ્રકિરણ ભાસ્વર ભાસ્કર ભારતની વિભૂતિના નભોમંડળમાં, ઉદય પામ્યો, ઉત્તરોત્તર પ્રખર રીતે તેજસ્વી બન્યો, પ્રતપ્યો, નમ્યો અને કાળનિયમાનુસાર આખરે અસ્તંગત પણ થયો.

સંસ્કૃતિના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી સાધનસામગ્રી

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક જીવનના બે વિભાગ પાડી શકાય—એક સામાન્ય અને બીજો વિશિષ્ટ: સામાન્ય એટલે, જે જીવન કેવળ ગૂજરાતમાં જ દૃષ્ટિગોચર ન થતાં આખાયે ભારતમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે; અને વિશિષ્ટ એટલે, જે મુખ્ય કરીને ગૂજરાતની સાથે જ સંબંધ ધરાવતું હોય તે. સામાન્ય સંસ્કૃતિના જ્ઞાન માટે તો ઉપયોગી એવું સાહિત્ય, સમુચિત ભારતીય સાહિત્ય છે તેથી તેનો નિર્દેશ કરવો અત્ર આવશ્યક નથી. વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિની સૂચક અને પરિચાયક જે સાહિત્ય સામગ્રી છે તેનો જ ખાસ પરિચય આપવાનું અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે.

ગૂજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો પરિચય તે સાહિત્યમાંથી મળી શકે, જે ગૂજરાતની ભૂમિમાં રચાયેલું હોય અથવા ગૂજરાત વિષે જેમાં કાંઈ લખાએલું હોય. ગૂજરાતની ભૂમિમાં રચાએલું સાહિત્ય જો કે ઘણા સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે પણ તે ઘણાભાગે એકદેશીય છે. બીજા કોઈ દેશમાં નહિં થએલા એટલા બધા જૈન વિદ્વાનો ગૂર્જર ભૂમિમાં થયા છે અને તેમણે ગૂજરાતના જૂદા જૂદા સ્થળોમાં રહીને હજારો ગ્રંથોની રચના કરી છે પરંતુ તેમાંનો મોટો ભાગ ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક હોવાથી તે સર્વ આ વિષયમાં ઉપકારક થાય તેમ નથી, છતાં તેમાં કેટલાક એવા ગ્રંથો પણ છે કે જેમાંથી પ્રત્યક્ષ નહિં તો પરોક્ષ રીતે પણ ગૂજરાતની સમુચ્ચય સંસ્કૃતિ માટે અનેક ઉપયોગી બાબતો મળી આવે છે; પણ તેમનોય વિશિષ્ટ નિર્દેશ કરવો અહિં શક્ય નથી. તેથી અહિં તો એવા જ સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે જે વિશેષભાવે પ્રસ્તુત વિષયને ઉપકારક હોય.

એ તો સુવિદિત વાત છે કે આપણા પૂર્વ પુરુષોને, જેને આપણે અત્યારે **ઇતિહાસ** નામથી સંબોધીએ છીએ, તે વિષય ઉપર લખવાની બહુ રુચિ ન હતી. મનુષ્ય જીવનની સામાન્ય બાબતો વિષે કશું લખીને

તેને સ્થાયી રૂપ આપવું એ તેમની દૃષ્ટિએ અતિક્ષુદ્ર કાર્ય લાગતું હતું. જે મનુષ્યના જીવનમાં કોઈ દિવ્ય ઘટના કે ચમત્કારિક વસ્તુ બની નહોય તે મનુષ્યના જીવન વિષે બીજાને શું જાણવા જેવું કે વિચારવા જેવું હોય એમ તેઓ માનતા. ભારતના એ પૂર્વ પુરુષોના જીવનનો મુખ્ય આદર્શ કેવલ ધર્મ હતો. ધાર્મિક જીવન એ જ તેમના મને માત્ર એક મહત્ત્વની વસ્તુ હતી. તેથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જેના જીવનમાં કાંઈ અપૂર્વ મહત્ત્વ કે અલૌકિકતા હોય તેના જ જીવનનું કીર્તન કરવું એવી તેમની રૂઢ માન્યતા થઈ હતી. એવા જીવન સાથે જેટલી વધારે અમાનુષિક અને ચમત્કારપૂર્ણ વાતો સંકળાએલી હોય તેટલું જ તે જીવનનું વધારે મહત્ત્વ અને ગૌરવ; અને તે જ વાતો ગ્રંથરૂપે લખવામાં વિદ્વાનોની વિદ્વત્તાની સાર્થકતા. એ દૃષ્ટિએ લખાએલા ગ્રંથોમાંનું વર્ણન એ જ આપણા પૂર્વજોની દૃષ્ટિમાં ઇતિહાસ. એ જાતનો ઇતિહાસ નોંધી રાખવા માટે તો આપણા એ પુરાતન વિદ્વાનોએ લાખો શ્લોકો લખી રાખેલા છે અને એકની એક હકીકતને સેંકડો ગ્રંથોમાં ઉતારી રાખી છે. પરંતુ આપણી ઇતિહાસ વિષેની આધુનિક માન્યતા, તદ્દન જુદી જ જાતની થઇ જવાથી આપણને એ સેંકડો ગ્રંથોના લાખો શ્લોકોમાંથી, કહેવાતા રત્નાકરમાંથી જેમ ભાગ્યે જ કોઇ રત્ન જડી આવે છે તેમ, એ કહેવાતા ઇતિહાસમાંથી ભાગ્યે જ કોઇ ઇતિહાસનો યથાર્થ ઉલ્લેખ મળી આવે તેમ છે.

લગભગ વિક્રમના દશમા સૈકા સુધીમાં, જેને આપણે ઐતિહાસિક કે અર્દ્ધ-ઐતિહાસિક ગ્રંથ કહી શકીએ, એવો એકેય ગ્રંથ, આપણા આટલા બધા વિશાળ ભારતીય-સાહિત્યમાં લખાયેલો મળી આવતો નથી. સુપ્રસિદ્ધ અરબી ગ્રંથકાર અલ્બેરુની, જેણે સંસ્કૃત ભાષાનો સુંદર અભ્યાસ કરી, ભારતની સંસ્કૃતિનો વિશિષ્ટ પરિચય પ્રાપ્ત કરવા અને તેને પોતાની ભાષામાં લિપિબદ્ધ કરવા અદ્દ્ભુત પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે હિંદુઓની ઐતિહાસિક જ્ઞાન વિષેની ઉપેક્ષા વિષે દિલગીરીપૂર્વક પોતાના **કિતાબુલ હિંદ** નામના પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં લખે છે કે—" એ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે હિંદુઓ ઐતિહાસિક બાબતોના અનુક્રમ વિષે બહુ ધ્યાન નથી આપતા. પોતાના દેશના રાજાઓની પરંપરાના કાલક્રમની બાબતમાં તેઓ બહુ જ બેદરકાર હોય છે. તેમને જ્યારે દબાણપૂર્વક આ બાબતોની હકીકત માટે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ એનો શો ઉત્તર આપવો એ કશું ન જાણતા હોવાથી, એકદમ કોઈ કથા કહેનારને પકડી લાવે છે."

(અલ્બેરુનીનું 'ઇન્ડીયા' ભા. ૨, પૃ. ૧૦)

એટલે કે એ ઉક્તિ પ્રમાણે આપણા જે પુરાણ કથાકાર તે બધા, એ જમાનામાં ઇતિહાસકાર મનાતા.

દશમા સૈકા પછી આપણા લોકોનું લક્ષ્ય, આ વિષય તરફ, કાંઇક ખેંચાયું જણાય છે; અને ખાસ ઇતિહાસના તો નહિ પણ ઇતિહાસના આલેખનમાં ઠીકઠીક ઉપયોગી થાય તેવી કેટલીક સામગ્રીવાળા ગ્રંથો-પ્રબંધો-ચરિત્રો વગેરે લખવા તરફ આપણા પૂર્વજોની પ્રવૃત્તિ થઇ છે. મુસલ્માનોના વિશેષ સંસર્ગને પરિણામે આ પ્રવૃત્તિ આપણામાં આવી હોય એમ લાગે છે. તવારીખો લખવાનો રીવાજ અરબી અને ફારસી ભાષાભાષી પ્રજામા ઘણા જૂના સમયથી ચાલ્યો આવે છે. એ પ્રજાનો વિશેષ પરિચય થતાં આપણા લોકોને પણ એ વિષય તરફ કાંઇક રુચિ ઉત્પન્ન થઇ હોય એમ માની શકાય.

આપણી પ્રજાની વિશાળતા તેમજ સાહિત્યની વિપુળતાની દષ્ટિએ જો વિચાર કરીએ તો એ જાતના જે નાના-મોટા ૨૫-૫૦ ગ્રંથો અત્યારે આપણને મળી આવે છે તે મહાસાગરમાં બિન્દુ જેટલા પણ નહિ કહેવાય; છતાં ગૂજરાતના ઇતિહાસની અપેક્ષાયે તેમનું પરિમાણ કંઇક વધારે સંતોષકારક કહી શકાય. ગૂજરાતના એ પ્રાચીન ઇતિહાસની સામગ્રી જેટલી વિશ્વસનીય અને પ્રમાણભૂત મળી શકે છે તેટલી, હિંદુસ્થાનના બીજા કોઇ ભાગની નહિ-એમાંયે ખાસ કરીને અણહિલપુરના ચાલુકય રાજવંશના સમયની. ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં ખૂબ રસ લેનાર સ્વ. ડૉ. બ્યુલ્હર કહે છે કે-ખરેખર હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ રાજવંશ કરતાં ચાલુકયોના ઇતિહાસ માટે વધુ, અને વધારે વિશ્વાસપાત્ર પ્રબંધકારો મળી આવે છે અને જૈન સંઘના ભંડારોમાં બધો નહિ તો પણ તેમનાં લખાણોમાંનો મોટો ભાગ સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે. (ઇ-ડી. એન્ટી. પુ. ૬, પૃ. ૧૮૦)

ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ વિષે જે જે ગ્રંથોમાંથી થોડી કે ઘણી—સીધી માહીતી કે આડકતરી નોંધ મળી આવે છે તેની હવે ટુંકી ઝાંખી કરીએ.

महाकवि बाणकृत हर्षचरित

એ ગ્રંથોમાં સૌથી પહેલો ગ્રંથ મહાકવિ બાણનું બનાવેલું હર્ષચરિત ગણાય. સારાયે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એ જ પ્રથમ ગ્રંથ છે, જેમાં ઐતિહાસિક યુગના

આર્યાવર્તના એક મહાન્ સમ્રાટનું, ઇતિહાસની દષ્ટિએ પ્રમાણભૂત કહી શકાય તેવું કેટલુંક ચરિતવર્ણન, વ્યવસ્થિતરૂપે કરવામાં આવ્યું છે; અને એ જ ગ્રંથમાં સૌથી પ્રથમ "ગૂર્જર" એ શબ્દનું આપણને એકવાર દર્શન થાય છે. એની પહેલાંના ભારતીય સાહિત્યમાં એ શબ્દ ક્યાંએ દષ્ટિ-ગોચર થતો નથી. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના મહાવૃક્ષનો પ્રથમ અંકુર આપણને એમાં દેખાય છે. ચક્રવર્તી હર્ષથી એક બે સૈકા પહેલાં જ ગૂર્જરો પંજાબ-માંથી સિંધના રસ્તે થઈ અર્બુદાચળની પશ્ચિમે આવેલા મરુભૂમિના ભિલ્લમાળના પ્રદેશમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે પોતાનાં સ્મરણીય થાણાં નાંખ્યાં. પુરાણકાળથી પ્રસિદ્ધ એ મરુભૂમિ ગૂર્જરોના વસવાટને લીધે અને ગૂર્જરોથી રક્ષિત થવાના કારણે તે કાળથી ગૂર્જરભૂમિ યા ગૂર્જરત્રાના નામે ઓળખાવા લાગી. ભિલ્લમાળ, જે પૂર્વે એક જાતની ભિલ્લોની પલ્લી હતી એ ગૂર્જર રાજધાની બની, અને ત્યાંનો રાજા એ ગૂર્જરરાજ કહેવડાવા લાગ્યો. ગૂજરાતના વ્યક્તિત્વનું એ અસલ ગર્ભસ્થાન. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના જીવનનો એ ગર્ભકાળ.

ગુપ્તવંશના પતનકાળ દરમ્યાન ગંધાર, સિન્ધુ, હૂણ, ગૂર્જર અને લાટ લોકો, હિંદુસ્થાનના રાજકારણમાં આગળ પડતા થયા અને ગુપ્તસામ્રા-જ્યની સત્તા નીચે આવેલા કેટલાક પ્રદેશોને તેઓ પોતપોતાની પરિસ્થિતિ અને શક્તિ પ્રમાણે કબજે કરવા લાગ્યા. બીજી બાજુ વલભીના મૈત્રકો અને અને સ્થાનેશ્વરના વૈસવંશીઓ,—જેઓ ગુપ્તોના પ્રમુખ સામન્તો હતા અને પોતાના સમ્રાટના સિંહાસનની નબળી પરિસ્થિતિનો ઉચિત લાભ લઇ જેઓ પણ સ્વતંત્ર રાજાધિરાજ જેવા થયા હતા—, પોત-પોતાની સત્તાને વધારવા અને મજબુત કરવા યથેષ્ટ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. વલભી-ના મૈત્રકોનો રાજ્યપ્રદેશ સાંકડો અને લાટ, માલવ, ગૂર્જર અને સિન્ધુ જેવા પરરાજ્યોથી ચારે બાજુએ ઘેરાએલો હોવાથી તેમને પોતાની રાજ્ય-સીમા વધારવાનો કે વિશિષ્ટ બલશક્તિ સંપાદન કરવાનો વધારે અવકાશ ન હતો. પણ સ્થાનેશ્વરના વૈસવંશને આર્યાવર્તના આખાયે વિશાળ મધ્ય પ્રદેશ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપન કરવાનો સુયોગ મળી જવાથી તેની શક્તિ ખૂબ વધી હતી; અને ધીમે ધીમે ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સઘળી પ્રભુતા તેના અધિકાર નીચે ભેગી થાય તેવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી. એ વંશનો સૌથી પ્રથમ મહારાજાધિરાજ પ્રભાકરવર્ધન થયો જે ખૂબ પરાક્રમી અને પ્રતાપી હોવાથી પ્રતાપશીલના ઉપનામથી ઓળખાયો. મહાકવિ બાણે

એને **हूणहरिणकेसरी, सिन्धुराजज्वरः, गूर्जरप्रजागरः, गान्धाराधिपगन्धद्विपकूटपाकलः, लाटपाटवपाटच्चरः, मालवलक्ष्मीलतापरशुः** એવાં એવાં વિશેષણોથી સંબોધ્યો છે તેથી જણાય છે કે એણે હૂણ, ગૂર્જર, લાટ, માલવ, સિન્ધુ અને ગાન્ધાર (અફગાનીસ્થાન)નાં રાજ્યો સામે બાથ ભીડી હતી અને વધતા જતા એમના પ્રભાવને ખાળવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આમાં જણાવેલા હૂણ, સિન્ધુ, ગાન્ધાર, લાટ અને માલવ લોકો તો એની પહેલાં પણ હિંદના ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર કેટલોક ભાગ ભજવતા આવતા હોવાથી તેમનો આપણને કેટલોક પરિચય એ કાળ પહેલાંના સાહિત્યદ્વારા થાય છે પણ આમાં જણાવેલા ગૂર્જરો વિષેનો ઉલ્લેખ ભારતીય સાહિત્યમાં પ્રથમ વાર જ દષ્ટિગોચર થતો હોવાથી, ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું પ્રથમ સાધન બાણનું આ હર્ષચરિત ગણી શકાય.

એ ઉપરાંત આ ચરિતમાં હર્ષકાલીન રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિનો પણ કેટલોક ચિતાર આપવામાં આવેલો છે જે તત્કાલીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિને પણ લાગૂ પડે છે.

उद्द्योतनसूरिकृत कुवलयमाला कथा

હર્ષચરિત પછી બીજો ગ્રંથ कुवलयमाला कहा નામનો પ્રાકૃતભાષાનો જૈન કથાગ્રંથ છે જેમાં ગૂર્જરદેશ અને ગૂર્જરભાષા વિષેનો એક સંક્ષિપ્ત પણ સૂચક ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ઉદ્યોતન નામના જૈન સૂરિએ પ્રાચીન ગૂર્જર દેશની બીજી રાજધાની જાબાલિપુર (આધુનિક મારવાડનું ઝાલોર) માં, વિક્રમ સંવત્ ૮૩૫ માં એ કથાની રચના કરી હતી. ભારતની ભૂમિમાં ગૂર્જર શબ્દનો જયઘોષ કરાવનાર ગૂર્જર પ્રતિહાર વંશનો સમ્રાટ્ વત્સરાજ તે વખતે ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો.

આધ્યાત્મિક વિકાસમાં આવશ્યક એવા અક્રોધ, અલોભ, અમાન, અમાયા આદિ જે સદ્‌ગુણોનો જૈન ધર્મમાં ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે તેને રૂપક આપી, તેમના આચરણ-અનાચરણદ્વારા થતા લાભ-અલાભનું પરિણામ બતાવવા માટે આ એક કલ્પિત કથાની કર્તાએ સરસ સંકલના કરી છે. એમાં પ્રસંગવશ તત્કાલીન સામાજિક દશાનું કેટલુંક રમ્ય ચિત્ર આલેખેલું છે અને એક ઠેકાણે ભારતની પ્રસિદ્ધ અને મુખ્ય મુખ્ય ભાષાઓનું સોદાહરણ સૂચન કરેલું છે. તેમાં ગૂર્જર લોકોની પ્રકૃતિ, વેશભૂષા

અને ભાષાનો પણ ટુંકો નિર્દેશ મળી આવે છે. એ સિવાય, તે વખતે એ પ્રાચીન ગૂજરાતમાં જે દેશ્ય–અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી તેનાં પણ કેટલાંક અવતરણો એ મહત્ત્વના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે જે ભાષાવિકાસના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

राजशेखरकविकृत काव्यमीमांसा

તે પછીનો ગ્રંથ રાજશેખર કવિનો કાવ્યમીમાંસા નામે છે. તેમાંથી તત્કાલીન દેશોની ભૌગોલિક સીમા વિષે, તથા લોકોની વિદ્યા અને ભાષા વિષે કેટલીક ખાસ માહિતી મળી આવે છે. રાજશેખર, ગૂર્જર પ્રતિહાર-વંશના સૌથી વધારે પ્રતાપી રાજા મહેન્દ્રપાલનો વિદ્યાગુરુ હતો અને તેણે મહેન્દ્રપાલના પુત્ર મહીપાલના રાજ્યની ગૌરવભરેલી કારકીર્દી પણ જોઇ હતી. વિ. સં. ૯૫૦ થી ૯૮૦ સુધીમાં તે હયાત હતો.

भोजराजरचित सरस्वतीकण्ठाभरण

તે પછીનો ભોજરાજ રચિત સરસ્વતીકંઠાભરણ ગ્રંથ છે જેમાં ગૂર્જરો કઈ ભાષાના સાહિત્યથી સંતુષ્ટ થાય છે તેની એક નોંધ મળી આવે છે.

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गूर्जराः ।

कायस्थकवि सोड्ढलनी उदयसुन्दरी कथा

ચૌલુક્ય ભીમદેવના સમયમાં, ગૂજરાતના દક્ષિણ ભાગ ઉપર, જે તે સમયે લાટ દેશના નામે ઓળખાતો હતો અને ભરુચ જેની રાજધાની હતી, દક્ષિણના ચાલુક્યોની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. વત્સરાજ નામે વિદ્યાવિલાસી અને કવિઓનો આશ્રયદાતા રાજા એ વખતે લાટ દેશનો સ્વામી હતો. સોઢ્ઢલ નામનો કાયસ્થજાતીય કવિ એની રાજસભાનો મુખ્ય વિદ્વાન્ હતો. તેણે, બાણની કાદંબરી મહાકથાનું અનુકરણ કરતી ઉદયસુંદરી નામે એક સરસ અને કવિત્વપૂર્ણ સંસ્કૃત ગદ્ય કથાની રચના કરી છે. કવિ વંશે વાલભ કાયસ્થ હતો તેથી તેણે કથાના પ્રારંભમાં પોતાનો વંશપરિચય આપતી વખતે, કેવી રીતે વલભીમાંથી એ કાયસ્થકુળની ઉત્પત્તિ થઈ તેની કેટલીક

કિંવદન્તી મિશ્રિત હકીકત આપી છે જેમાંથી કેટલુંક ઐતિહાસિક તારણ તારવી શકાય છે. કવિના પૂર્વજો વલ્લભી છોડીને લાટમાં આવીને વસ્યા હતા, અને ત્યાં કાંઇક રાજ્યાધિકારીપણું ભોગવતા હતા. લાટના રાજાઓનો, કોંકણ પ્રદેશ કે જેની રાજધાની ઠાણા હતું ત્યાંના, શિલાહારવંશીય રાજાઓ સાથે મૈત્રી સંબંધ હતો, તેથી કવિ કેટલોક સમય એ રાજાઓની સભામાં પણ સારો સત્કાર પામ્યો હતો અને પોતાની કવિતાથી ત્યાંના નૃપતિઓનું તેણે મનોરંજન કર્યું હતું. એ કવિની કથામાં લાટ દેશ તેમજ ભરુચ, સૂપરિક વગેરે સ્થળોનું કેટલુંક વર્ણન મળે છે. કવિના ગાઢ મિત્રોમાં ચન્દનાચાર્ય અને વિજયસિંહાચાર્ય નામના બે જૈન શ્વેતાંબર વિદ્વાનો, તેમજ મહાકીર્તિ અને ઈંદ્રાચાર્ય નામના બે દિગંબર જૈન વિદ્વાનો હતા, જેમણે કવિની એ રચનામાં સંશોધન આદિની ખાસ સહાયતા આપી હતી. લાટ દેશમાં રચાએલી કૃતિઓમાં આ કથાનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

વિક્રમના અગ્યારમા સૈકાના અંત સુધીમાં રચાએલા સાહિત્યમાં આ પ્રમાણે બહુ જ વિરલ ઉલ્લેખો, આપણા ગૂજરાત દેશ કે ગૂજરાતની પ્રજા માટે કરેલા મળી આવે છે.

૧૨ મા–તેરમા સૈકાનું સાહિત્ય.

બારમા સૈકાથી ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય રચાવા લાગ્યું હતું જેમાંથી ગૂજરાતના ઇતિહાસની વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

बिल्हणकविकृत कर्णसुन्दरी नाटिका

આ પ્રકારના સાહિત્યમાં સૌથી પ્રથમ કૃતિ કાશ્મીરી કવિ બિલ્હણની છે. બારમા સૈકાના બીજા પાદની શુરુઆતમાં આ કવિ ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો અને કેટલોક સમય ગૂજરાતની રાજધાની અણહિલપુરમાં રહ્યો હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહનો પિતા કર્ણદેવ તે વખતે રાજા હતો. એ રાજાની એક પ્રણયકથાને લક્ષીને કર્ણસુન્દરી નામે એક નાટિકા એણે રચી જે મહામાત્ય સંપત્કર ઊર્ફે સાંતૂએ બંધાવેલા શાંતિનાથજિનના મંદિરના પ્રતિષ્ઠોત્સવ પ્રસંગે ભજવવામાં આવી હતી. એ નાટિકામાંથી મંત્રી સાંતૂ રાજા કર્ણ, તેની પટ્ટરાણી મયણલ્લા અને રાજાએ કરેલી ગજની ઉપરની ચઢાઈ વિષેની કેટલીક સૂચક હકીકત મળી આવે છે.

विक्रमाङ्कदेवचरित

ગૂજરાતમાં થોડો સમય રહીને એ કવિ સોમનાથની યાત્રાએ ગયો અને પછી ત્યાંથી દક્ષિણમાં ગયો. ત્યાં કલ્યાણના ચૌલુક્ય રાજા આહવમલ્લ અથવા ત્રૈલોક્યમલ્લના પુત્ર વિક્રમાંકદેવની રાજસભાનો એ મુખ્ય વિદ્વાન્ બન્યો અને તે રાજાના ગુણકીર્તન માટે એણે વિક્રમાંકદેવચરિત નામનું ૧૮ સર્ગોવાળું એક મહાકાવ્ય રચ્યું. એ કાવ્યનો મુખ્ય વર્ણ્યવિષય તો વિક્રમાંક-દેવનું ગુણોત્કીર્તન છે પણ તેમાં અંતર્નિહિત વર્ણન ઉપરથી ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર પણ કેટલોક પ્રકાશ પડે છે.

हेमचन्द्राचार्यरचित चौलुक्यवंशोत्कीर्तन-द्याश्रय महाकाव्य

ગૂજરાતના ઐતિહાસિક પ્રબંધ કે ચરિત લખનારાઓમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રને મળે છે. તેમણે પોતાના સિદ્ધહેમશબ્દાનુ-શાસન નામના વ્યાકરણગ્રંથના દરેક પાદને અંતે એકેક શ્લોક રચીને મુકયો છે જેમાંથી ગૂજરાતના ચૌલુકય રાજવંશના મૂળપુરુષ મૂળરાજથી લઈ સિદ્ધરાજ પર્યંતના રાજાઓની નામાવળી મળી આવે છે. તેમની એ વિષેની બીજી, પણ મુખ્ય અને મહત્ત્વની કૃતિ તે ચૌલુક્યવંશોત્કીર્તન નામનું દ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય છે. એ કાવ્ય બે ભાગમાં છે. પહેલો ભાગ સંસ્કૃતભાષામાં છે અને બીજો ભાગ પ્રાકૃત આદિ છ ભાષામાં છે. પ્રથમ ભાગના ૨૦ સર્ગ છે અને બીજાના આઠ સર્ગ છે. પ્રથમ ભાગમાં અણહિલપુરના વર્ણન સાથે મૂળરાજથી લઇ કુમારપાલના વિજયીજીવન સુધીનું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં માત્ર કુમારપાળના રાજકીય અને ધાર્મિક જીવનનું કેટલુંક વર્ણન છે. એ કાવ્ય-માંથી પ્રાચીન ગૂજરાતની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ ઉપર સવિશેષ પ્રકાશ પડે છે.

कवियशश्चन्द्रनुं मुद्रितकुमुदचंद्र प्रकरण

સિદ્ધરાજ જયસિંહના અધ્યક્ષત્વ નીચે, તેની રાજસભામાં, વિ. સં. ૧૧૮૧માં જૈનધર્મના શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામના બે પક્ષના મુખ્ય આચાર્યો વચ્ચે એક મોટો સાંપ્રદાયિક વાદ–વિવાદ થયો. એમાં શ્વેતાંબર પક્ષનો વિજય અને દિગંબર પક્ષનો પરાજય થયો. એ વાદ–વિવાદનું વર્ણન કરનારૂં મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર નામનું એક પંચાંકી નાટક ધર્કટવંશના યશશ્ચંદ્ર

નામના કવિએ તે વખતે લખ્યું છે. એ એક સર્વથા ઐતિહાસિક નાટક છે અને એમાં સૂચવેલાં પાત્રો અને વર્ણવેલી કથાવસ્તુ લગભગ ઐતિહાસિક છે. સિદ્ધરાજની રાજસભાનું એમાં વિશ્વસનીય ચિત્ર આપેલું છે. તે વખતની લોકોની ધાર્મિક સ્પર્દ્ધા, ધર્માચાર્યોની પારસ્પરિક અસહિષ્ણુતા, રાજાઓની ન્યાયપ્રિયતા તેમજ સ્વદેશ અને સ્વરાષ્ટ્રની વિજયોત્કંઠા આદિ અનેક વસ્તુઓનો ઘણો સારો પરિચય એ નાટકના આલેખનમાંથી મળી આવે છે.

रामचन्द्रकविकृत कुमारविहार शतक

હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રે કુમારવિહારશતક નામનું એક ખંડ કાવ્ય રચ્યું છે જેમાં અણહિલપુરમાં કુમારપાલ રાજાએ બંધાવેલા પાર્શ્વનાથ જિનમંદિરનું કાવ્યાત્મક શોભાવર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તત્કાલીન દેવમંદિરો અને તેમાં થતાં પૂજાવિધાનોની કેટલીક ઝાંખી કલ્પના આ કાવ્યમાંથી મળી આવે છે.

कवियशःपालरचित मोहराजपराजय नाटक

કુમારપાલના મૃત્યુ પછી તેની ગાદીએ અજયપાલ બેઠો અને તેણે ત્રણેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના સમયમાં, તેના એક રાજ્યાધિકારી મોઢવંશીય કવિ યશઃપાલે મોહરાજપરાજય નામનું પંચાંકી રૂપકાત્મક નાટક લખ્યું, અને તે થારાપદ્ર એટલે આધુનિક થરાદ ગામમાં આવેલા કુમારવિહાર નામના મહાવીરજિનમંદિરમાં ભજવવામાં આવ્યું. હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશાનુસાર કુમારપાલે જે જીવદયાપ્રવર્તનરૂપ જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી તે વસ્તુને રૂપક આપી આ નાટકની વસ્તુસંકલના કરેલી છે. એમાં કુમારપાલ સિવાય, વર્ણવેલાં પાત્રો બધાં જ કાલ્પનિક છે; પરંતુ કથાવસ્તુ લગભગ સંપૂર્ણરૂપે સત્યઘટનાત્મક છે. એ નાટકમાંથી, તે વખતની ગૂજરાતની સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક વસ્તુસ્થિતિનો ઘણો સારો ચિતાર આપણને મળી આવે છે.

सोमप्रभसूरिग्रथित कुमारपालप्रतिबोध

કુમારપાલના મૃત્યુ પછી ૧૧ વર્ષે, સોમપ્રભસૂરિ નામના જૈન આચાર્યે કુમારપાલપ્રતિબોધ નામનો એક કથાપૂર્ણ બૃહદ્ ગ્રંથ પાટણમાં જ લખ્યો. એ ગ્રંથમાં મુખ્યરીતે તો, હેમચંદ્રસૂરિએ કુમારપાલ રાજાને જે જાતનો

ધર્મબોધ વારંવાર આપ્યો, અને તેના શ્રવણથી પ્રતિબુદ્ધ થઈ જે રીતે કુમારપાલે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તે વસ્તુ વર્ણવેલી છે. પણ એ વસ્તુની ભૂમિકારૂપે આવશ્યક એવી કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત પણ પ્રસંગોપાત્ત એમાં આપવામાં આવી છે જે વિશ્વસનીય હોવાથી ઉપયોગી અને મહત્ત્વની છે.

शतार्थी काव्य

એ જ સોમપ્રભસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વસન્તતિલકાછંદમય એક પદ્ય બનાવ્યું છે જેના જૂદા જૂદા સો અર્થો કર્યા છે અને એથી તેનું નામ **शतार्थिक काव्य** રાખવામાં આવ્યું છે. એના જે સો અર્થો કરેલા છે તેમાં ૧૦ અર્થો, તત્કાલીન ગૂજરાતની ૧૦ વ્યક્તિઓને લગાડવામાં આવ્યા છે જેમાં કેટલુંક ઐતિહાસિક તત્ત્વ પણ ઘટાવેલું છે. એ ૧૦ વ્યક્તિઓમાંથી સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, અજયદેવ અને બાલમૂલરાજ એ ચાર ગ્રંથકારના સમકાલીન ગૂજરાતના રાજાઓ પણ છે.

वस्तुपाल-तेजपालनुं कीर्ति-कथासाहित्य

ચૌલુક્યવંશના છેલ્લા રાજા બીજા ભીમદેવના સમયનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પ્રમાણમાં સૌથી વધારે વિગતવાળો અને વધારે વિશ્વસનીય પુરાવાવાળો મળી આવે છે; અને તેનું કારણ, તે સમયમાં થએલા ચાણક્યના અવતારસમા ગૂજરાતના બે મહાન્ અને અદ્વિતીય બંધુમંત્રી વસ્તુપાલ–તેજપાલ છે. એ બે ભાઈઓના શૌર્ય, ચાતુર્ય અને ઔદાર્ય આદિ અનેક અદ્ભુત ગુણોને લઈને, એમના સમકાલીન ગૂજરાતના પ્રતિભાવાન્ પંડિતો અને કવિઓએ એમની કીર્તિને અમર કરવા માટે જેટલાં કાવ્યો, પ્રબંધો અને પ્રશસ્તિઓ વગેરે રચ્યાં છે તેટલાં હિંદુસ્થાનના બીજા કોઇ રાજપુરુષ માટે નહિ રચાયાં હોય.

वस्तुपालरचितनरनारायणानंद काव्य

વસ્તુપાલ મંત્રી જાતે એક સરસ કવિ અને બહુ વિદ્વાન્ પુરુષ હતો. તે પ્રાચીન ગૂજરાતના વૈશ્યજાતીય મહાકવિ માઘની જેમ શ્રી અને સરસ્વતી બંનેનો પરમ કૃપાપાત્ર હતો. તેણે, જેમ મંદિરો વગેરે અસંખ્ય ધર્મ-સ્થાનો ઉભાં કરી અને અગણિત દ્રવ્ય દાન-પુણ્યમાં ખર્ચી લક્ષ્મી દેવીનો

યથાર્થ ઉપભોગ કર્યો હતો; તેમ, અનેક વિદ્વાનો અને કવિઓને અત્યંત આદરપૂર્ણ અનન્ય આશ્રય આપી, તેમજ પોતે પણ કવિતા અને સાહિત્યમાં ખૂબ રસ લઇ, સરસ્વતી દેવીનો સાચો ઉપાસક બન્યો હતો. કેટલેક અંશે મહાકવિ માઘ એ વસ્તુપાલના માનસનો આદર્શ પુરુષ હોય એમ મને લાગે છે. માઘના શિશુપાલવધ મહાકાવ્યના અનુકરણરૂપે વસ્તુપાલે નરનારાયણાનંદ નામનું મહાકાવ્ય બનાવ્યું છે. એ કાવ્યના અંતિમ સર્ગમાં મંત્રીએ પોતાનો વંશપરિચય વિસ્તારથી આપ્યો છે અને પોતે કેવી રીતે અને કઈ ઇચ્છાએ, ગૂજરાતના એ વખતના અરાજકતંત્રનો મહાભાર માથે ઉપાડવા અમાત્યપદ સ્વીકાર્યું છે તેનું કેટલુંક સૂચન કર્યું છે.

सोमेश्वरकविकृत कीर्तिकौमुदी

ગૂજરાતના ચૌલુક્યવંશનો રાજપુરોહિત નાગરવંશીય પંડિત સોમેશ્વર ગૂજરાતના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિનો કવિ થઈ ગયો. એ વસ્તુપાલનો પરમ મિત્ર હતો. વસ્તુપાલને મહામાત્ય બનાવવામાં એનો કાંઇક હાથ પણ હતો. વસ્તુપાલની જીવનકીર્તિને અમર કરવા માટે એણે કીર્તિકૌમુદી નામનું નાનું પણ ઘણું સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું. એ કાવ્યમાં, કવિએ પ્રથમ ગૂર્જર રાજધાની અણહિલપુરનું વર્ણન કર્યું. તે પછી તેમાં રાજકર્તા ચાલુક્યવંશનું અને મંત્રીના પૂર્વજોનું વર્ણન આપ્યું. તે પછી, કેવી રીતે મંત્રીને એ મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ થઇ તેનું, મંત્રી થયા પછી ખંભાતના તંત્રને વ્યવસ્થિત કર્યાનું, અને તેમ કરતાં શંખરાજ સાથે કરવા પડેલા યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું. તે પછી મંત્રીએ શત્રુંજય, ગિરનાર અને સોમેશ્વર વગેરે તીર્થસ્થાનોની મોટા સંઘ સાથે કરેલી યાત્રાનું સુરમ્ય વર્ણન આપ્યું છે. એ યાત્રા કરી મંત્રી પાછો પોતાને સ્થાને આવે છે તે ઠેકાણે કવિ પોતાના કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે. એથી જણાય છે કે વિ. સં. ૧૨૮૦ ની લગભગ એ કાવ્યની રચના થઇ હોવી જોઈએ.

अरिसिंहरचित सुकृतसंकीर्तन

સોમેશ્વરની માફક અરિસિંહ નામના કવિએ વસ્તુપાલના સુકૃતનું સંકીર્તન કરવાની ઇચ્છાથી सुकृतसंकीर्तन નામનું અન્વર્થક કાવ્ય બનાવ્યું છે. એ કાવ્યમાં પણ લગભગ कीर्तिकौमुदी જેવું જ બધું વર્ણન આવે છે. એમાં વિશેષ એટલો છે કે, કીર્તિકૌમુદીમાં જ્યારે અણહિલપુરના રાજ્યકર્તા

માત્ર ચૌલુક્યવંશનું જ વર્ણન આપેલું છે ત્યારે આમાં એ વર્ણન અણુહિલ-પુરના મૂળ સંસ્થાપક વનરાજ ચાવડાથી શુરુ કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં ચાવડાવંશની પૂરી નામાવલી આપવામાં આવી છે. આ કાવ્યની રચના કીર્તિકૌમુદીના સમય કરતાં સહેજ થોડી પાછળથી થઈ હશે એમ એના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે.

बालचंद्रसूरिविरचित वसन्तविलास

કીર્તિકૌમુદી અને સુકૃતસંકીર્તન ઉપરાંત વસ્તુપાલના ગુણોનું ગૌરવ ગાનારૂં ત્રીજું કાવ્ય બાલચંદ્રસૂરિકૃત વસંતવિલાસ નામનું છે. એ કાવ્ય, ઉપરના બંને કાવ્યો કરતાં જરા મોટું છે અને એની રચના વસ્તુપાલના મૃત્યુ પછી, પણ તરત જ, થઈ છે. કવિએ ખાસ કરીને મંત્રીના પુત્ર જયન્તસિંહની પરિતુષ્ટિ ખાતર આ કાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યમાં પણ વર્ણ્યવિષય લગભગ ઉપરનાં કાવ્યો જેટલો જ છે. વિશેષ એ છે કે, એમાં વસ્તુપાલના મૃત્યુની હકીકત પણ આપવામાં આવી છે. એ કારણ-થી આની રચના વિ. સં. ૧૩૦૦ની લગભગ થએલી માની શકાય.

उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदय महाकाव्य

વસ્તુપાલના ધર્મગુરુ આચાર્ય વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર આચાર્ય ઉદય-પ્રભસૂરિએ પુરાણ પદ્ધતિ ઉપર એક ધર્માભ્યુદય નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. વસ્તુપાલ સંઘપતિ થઇ, ઘણા ભારે આડંબર સાથે, જે શત્રુંજય ગિરનાર આદિ તીર્થોની યાત્રાઓ કરી હતી તેનું મહાત્મ્ય બતાવવા અને સમજાવવા માટે એ ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે. વસ્તુપાલની જેમ પુરાણ-કાળમાં કયા કયા પુરુષોએ મોટા મોટા સંઘો કાઢી એ તીર્થોની યાત્રાઓ કરી હતી, તેમની કથાઓ એમાં આપવામાં આવેલી છે. ગ્રંથનો મોટો ભાગ પૌરાણિક કથાઓથી ભરેલો છે, પણ છેવટના ભાગમાં, સિદ્ધરાજના મંત્રી આશુકે, કુમારપાલના મંત્રી વાગ્ભટે અને અંતે વસ્તુપાલે જે યાત્રા કરી તે સંબંધી કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધો પણ એમાં આપેલી મળી આવે છે.

जयसिंहसूरिकृत हमीरमदमर्दन नाटक

વસ્તુપાલે ગૂજરાતના રાજતંત્રનો સર્વાધિકાર હાથમાં લીધા પછી, ક્રમે ક્રમે પોતાના શૌર્ય અને બુદ્ધિચાતુર્ય દ્વારા એક પછી એક રાજ્યના અંદરના

અને બહારના શત્રુઓનું કળા અને બળથી દમન કરવું શુરુ કર્યું. તે જોઇ ગૂજરાતના પડોશી રાજાઓ ખૂબ ખળભળી ઉઠ્યા અને તેમણે ગૂજરાતમાં પુનઃસ્થાપન થતા સુતંત્રને ઉથલાવી પાડવાના ઈરાદાથી આ દેશ પર આક્રમણો કરવાં માંડયાં. વિ. સં. ૧૨૮૫ના અરસામાં, દક્ષિણના દેવગિરિનો યાદવ રાજા સિંહણ, માલવાનો પરમાર રાજા દેવપાલ અને તુરુષ્ક સેનાપતિ અમીરે શીકાર–એમ દક્ષિણ, પૂર્વ અને ઉત્તર ત્રણે દિશાઓમાંથી એકી સાથે ત્રણ બળવાન્ શત્રુઓએ ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ લઇ આવવાનો લાગ શોધ્યો. એ ભયંકર કટોકટીના વખતે વસ્તુપાલે પોતાની તીક્ષ્ણ ચાણક્યનીતિનો પ્રયોગ કરી શત્રુઓને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યા અને દેશને આબાદ રીતે બચાવી લીધો. દિલ્લીના બાદશાહી સૈન્યને આબુની પાસે સખત હાર આપી પાછું હાંકી કાઢ્યું; અને એ રીતે એ તુરુષ્ક અમીર, જેને સંસ્કૃતમાં હમીર તરીકે સંબોધવામાં આવે છે, તેના મદનું મર્દન કરી ગૂજરાતની સત્તાનું મુખ ઉજ્વળ કર્યું. એ આખી ઘટનાને મૂળ વસ્તુ તરીકે ગોઠવી, ભરુચના જૈન વિદ્વાન્ આચાર્ય જયસિંહસૂરિએ हमीरमदमर्दन નામનું પંચાંકી નાટક બનાવ્યું. આ નાટકની રચના કરવામાં મુખ્ય પ્રેરણા, વસ્તુપાલનો પુત્ર જયન્તસિંહ, જે તે વખતે ખંભાતનો સુબો હતો, તેની હતી, અને તેના જ પ્રમુખત્વ નીચે ભીમેશ્વરદેવના ઉત્સવ પ્રસંગે ખંભાતમાં તે ભજવવામાં આવ્યું હતું. એ રીતે આ એક ઐતિહાસિક નાટક છે જેને, ભારતીય નાટક-સાહિત્યમાં અત્યંત વિરલકૃતિઓમાંની એક કૃતિ તરીકે ગણી શકાય. વસ્તુપાલના વખતની રાજકારણ સૂચવતી જે હકીકતો આ નાટકમાં ગુંથેલી છે તે બીજી કૃતિઓમાં નથી મળતી તેથી એ ઇતિહાસ માટે આ ઘણો ઉપયોગી અને મહત્ત્વનો પ્રબંધ છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ, એમાં આપેલી હકીકતોને, વધારે અતિશયોક્તિ ભરેલી જણાવી છે પણ તે બરાબર નથી. મારા મતે એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય વધારે ઊંચા પ્રકારનું છે.

वस्तुपालप्रशस्तिओ

ઉપર જે વસ્તુપાલ વિષેનાં કાવ્યો વગેરેનો પરિચય આપ્યો છે તે ઉપરાંત એ ભાગ્યવાન્ પુરુષની કીર્તિ કથનારી બીજી કેટલીક ટુંકી ટુંકી કૃતિઓ મળે છે, જે પ્રશસ્તિઓ કહેવાય છે. એવી પ્રશસ્તિઓમાંથી કેટલીક આ પ્રમાણે છે.

उदयप्रभसूरिकृत सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी

ઉપર વર્ણવેલા ધર્માભ્યુદય કાવ્યના કર્તા ઉદયપ્રભસૂરિએ **सुकृतकीर्ति-कल्लोलिनी** નામની ૧૭૯ પદ્યોની એક સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ રચી છે. એમાં અરિસિંહના **सुकृतसंकीर्तन** નામના કાવ્યમાં જે હકીકત છે તેવી જ હકીકત સંક્ષિપ્ત રીતે વર્ણવામાં આવી છે. અણહિલપુરના ચાવડાવંશની હકીકત પણ એમાં, ઉક્ત કાવ્યની જેમ આપવામાં આવી છે અને અંતે વસ્તુપાલે કરાવેલાં કેટલાંક ધર્મસ્થાનોની યાદી પણ આપી છે. કદાચિત્ શત્રુંજય પર્વત ઉપરના આદિનાથના મંદિરમાં કોક ઠેકાણે આ પ્રશસ્તિ શિલાપટ્ટ પર કોતરીને મુકવા માટે બનાવવામાં આવી હોય.

जयसिंहसूरिकृत वस्तुपाल-तेजःपालप्रशस्ति

જેમણે હમીરમદમર્દન નામનું નાટક રચ્યું તે જ જયસિંહસૂરિએ વસ્તુપાલ–તેજઃપાલ પ્રશસ્તિ નામે એક ૬૯ પદ્યોની ટુંકી રચના કરી છે. એમાં અણહિલપુરના ચૌલુક્યવંશનું, વસ્તુપાલતેજપાલના પૂર્વજોનું અને તેમણે કરાવેલાં કેટલાંક ધર્મસ્થાનોનું વર્ણન છે. તેજપાલ જ્યારે ભરુચ ગયો ત્યારે ત્યાં તેણે જયસિંહસૂરિની પ્રેરણાથી, ત્યાંના પુરાતન સુપ્રસિદ્ધ શકુનિકા વિહાર નામે મુનિસુવ્રતજિનચૈત્યના શિખરો ઉપર સુવર્ણકલશ અને ધ્વજા-દંડ વગેરે ચઢાવી એ મંદિરને ખૂબ અલંકૃત બનાવ્યું હતું, તેથી તેની પ્રશસ્તિ તરીકે આ કૃતિ બનાવવામાં આવી છે.

नरेन्द्रप्रभसूरिविरचित मंत्रीश्वरवस्तुपालप्रशस्ति

વસ્તુપાલના માતૃપક્ષીય ધર્મગુરુ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ ૧૦૪ શ્લોકોની એક વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ બનાવી છે. એમાં ચૌલુક્યવંશ અને વસ્તુપાલના વંશનું ટુંક વર્ણન આપી, એ મંત્રીએ જે જે ઠેકાણે મુખ્ય મુખ્ય ધર્મ-સ્થાનો કે દેવસ્થાનો કરાવ્યાં અગર સમરાવ્યાં તેની લંબાણથી યાદી આપી છે. પ્રશસ્તિકાર પોતે જ એ યાદીને બહુ ટુંકી જણાવે છે, છતાં એ દાનવીરે ગૂજરાતની પુણ્યભૂમિને ભવ્યસ્થાપત્યની વિભૂતિથી અલંકૃત કરવા માટે જે અગણિત લક્ષ્મી ખર્ચી છે તેની કેટલીક સારી કલ્પના એ પ્રશસ્તિના પાઠથી થઈ શકે છે.

એ જ આચાર્યની રચેલી ૩૯ પદ્યોની એક બીજી નાની સરખી પ્રશસ્તિ, તથા એમના ગુરુ આચાર્ય નરચંદ્રસૂરિની કરેલી ૨૬ પદ્યોવાળી એક બીજી પ્રશસ્તિ, તેમ જ સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિનીના કર્તા ઉદયપ્રભસૂરિની રચેલી ૩૩ પદ્યોવાળી વસ્તુપાલસ્તુતિ વગેરે કેટલીક અન્ય કૃતિઓ પણ મને મળી છે.

विजयसेनसूरिकृत रेवंतगिरिरासु

વસ્તુપાલના ઇતિહાસ માટેની ઉપયોગિતામાં છેલ્લી પણ ભાષાવિકાસના અભ્યાસ માટેની યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ પહેલી, કૃતિ તરીકે વિજયસેનસૂરિના બનાવેલા ગૂજરાતી રેવંતગિરિરાસુની નોંધ પણ આ સાધનસામગ્રી ભેગી લેવી જોઈએ. એ વિજયસેનસૂરિ વસ્તુપાલ-તેજપાલના મુખ્ય ધર્માચાર્ય. એમના ઉપદેશને અનુસરીને જ એ બંને ભાઈઓએ એટલાં બધાં સુકૃતનાં કાર્યો કર્યાં હતાં. એમના કથનને માન આપીને જ વસ્તુપાલે સૌથી પહેલો ગિરનારની યાત્રા માટેનો મોટો સંઘ કાઢ્યો. એ સંઘમાં સ્ત્રીવર્ગના ગાવા માટે ગિરનાર વગેરેનું સુંદર વર્ણન ગુંથી એ રાસની રચના કરવામાં આવી છે. એમાં વિશેષ ઐતિહાસિક સામગ્રી જડતી નથી છતાં એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આ દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ છે જ અને ગૂજરાતી ભાષાની એક આદ્યકૃતિ તરીકે તો એની વિશિષ્ટતા સર્વોપરિ ગણી શકાય.

जिनभद्रकृत नानाप्रबंधावलि

વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહના ભણવા માટે સંવત્ ૧૨૯૦માં, ઉપર્યુક્ત ઉદયપ્રભસૂરિના શિષ્ય જિનભદ્રે અનેક કથાઓના સંગ્રહવાળી એક ગ્રંથરચના કરી છે જે ખંડિતરૂપમાં મને પાટણના ભંડારમાંથી મળી આવી છે. એમાં પૃથ્વીરાજ ચાહમાન, કનોજના જયન્તચંદ્ર, અને નાડોલના લાખણરાવ ચોહાણ વગેરેને લગતા કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રબંધો પણ આપેલા છે. પ્રબંધચિંતામણીના કર્તાની સામે આ પ્રબંધાવલિ હોય એમ લાગે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાક પ્રબંધો તો તેમણે એમાંથી જ નકલ કરી લીધેલા હોય તેવું પણ સ્પષ્ટ ભાસે છે. ચંદ બરદાઈના નામે ચઢેલા અને હિંદી ભાષાના આદ્યકાવ્ય તરીકે ઓળખાતા પૃથ્વીરાજ રાસોના કર્તૃત્વ ઉપર કેટલોક નવીન પ્રકાશ આ પ્રબંધાવલિ ઉપરથી પડે છે. એ જ સંગ્રહમાં, ઘણું કરીને

પાછળથી કોઈએ, વસ્તુપાલના જીવનચરિત્રને લગતી પણ કેટલીક વિશિષ્ટ હકીકત આપેલી છે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણી મહત્ત્વની છે.

सुमतिगणीकृत गणधरसार्द्धशतक बृहद्वृत्ति

સંવત્ ૧૨૯૫માં સુમતિગણી નામના એક જૈન પંડિતે ગણધર સાર્દ્ધશતક નામના ગ્રંથ ઉપર એક ટીકા લખી છે. એ ગ્રંથમાં જૈન ધર્મમાં પુરાણુકાળથી માંડી ૧૨મા સૈકા સુધીમાં થએલા કેટલાક જૈન સૂરિઓની કથાઓ આપી છે. એના છેલ્લા ભાગમાં જિનેશ્વરસૂરિ, અભયદેવ-સૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, જિનવલ્લભસૂરિ વગેરે એક ગચ્છના આચાર્યોનો વિગતથી પરિચય આલેખ્યો છે; જેઓ ભીમદેવ પહેલાના સમયથી તે કુમારપાલ સુધીના સમયમાં થઈ ગયા. એમાં વધારે વિગતો તો સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ લખાએલી છે પણ તેમાંથી થોડીક નોંધો આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે પણ કામની છે.

सिद्धसेनादि प्रबंध

ઘણું કરીને વસ્તુપાલના જમાનામાં જ કોઈ વિદ્વાને પ્રાકૃત ભાષામાં સિદ્ધસેન, મલ્લવાદી, બપ્પભટ્ટી વગેરે ૪–૫ જૈન આચાર્યોના પ્રબંધોની રચના કરી છે. રચનારનું નામ વગેરે મળતાં નથી પણ તેની એક તાડ પત્રની ખંડિત પ્રત પાટણના ભંડારમાં સં. ૧૨૯૨ની લખેલી મળી આવી છે તેથી એ પહેલાં ૫–૨૫ વર્ષે એની રચના થએલી હોવી જોઈએ. કારણ એમાં પાટણનો તુરુષ્કોએ કરેલા ભંગનો ઉલ્લેખ છે જે કદાચિત્ શહાબુદ્દિન ઘોરીના વખતની લૂંટને સૂચવનારૂં હોય. એમાં કેટલીક હકીકતો ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટેની સામગ્રીમાં નોંધી શકાય એવી મળે છે.

विनयचंद्रसूरिकृत कविशिक्षा

વસ્તુપાલના જમાનામાં એક વિનયચંદ્રસૂરિ નામના જૈન વિદ્વાન્ થયા. તેમણે પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર આદિ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમનો એક ગ્રંથ કાવ્યની શિક્ષા વિષેનો છે જેનું નામ **कविशिक्षा** છે. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસાને મળતો કેટલોક વિષય એમાં વર્ણવ્યો છે. એના ભૌગોલિક પ્રકરણમાં ગૂજરાત દેશની તત્કાલીન મહાલ કે જીલ્લાવાર જેવી યાદી આપી

છે જે આપણા વિષયમાં ખાસ ઉપયોગી ગણી શકાય. એ યાદીમાં, હીરુ-યાણી, પાટણ, માતર, વડૂ, ભાલિજજ, હર્ષપુર, શ્રીનાર, જંબૂસર, પડવાણ, દર્ભાવતી, પેટલાદ, ખેરાલુ, ભોગપુર, ધોળકા, મોડાસા આદિ તળ ગૂજરાતના લગભગ બધા વિભાગોને, તે વિભાગોની સંખ્યા સાથે જણાવ્યા છે. પાટણના ભંડારમાં આ ગ્રંથની એક અધુરી માત્ર તાડપત્રની પ્રત રહેલી છે.

આમ વસ્તુપાલકાલીન સાહિત્ય સાથે વિક્રમનો તેરમો સૈકો પુરો થાય છે.

૧૪ મા સૈકાનું સાહિત્ય

सर्वानंदसूरिकृत जगडुचरित्र

વિક્રમ સંવત્ ૧૩૧૩ થી ૧૫ સુધીનો ત્રણ વર્ષનો ગૂજરાતમાં ઘણો ભયંકર દુકાળ પડયો. વાઘેલા વીસલદેવ ને વખતે ગૂજરાતની ગાદીએ રાજ્ય કરતો હતો. કચ્છના ભદ્રેશ્વર ગામમાં જગડુ શાહ જૈન વણિગ્ રહેતો હતો. તેના ગુરુએ તેને ભાવી દુકાળની અગાહી આપી હતી અને તેથી તેણે પોતાની સર્વ સંપત્તિ ખર્ચી અનાજનો મોટો સંગ્રહ અગાઉથી કરી રાખ્યો હતો. એ ત્રણવર્ષી દુકાળમાં જ્યારે અન્નના એકેક કણ માટે માણસો મરી જતા હતા ત્યારે એ જગડુએ અનેક ઠેકાણે દાનશાળાઓ ઉઘાડી હજારો લાખો લોકોને અન્નદાન આપી મોતના મોંઢેથી બચાવ્યા હતા. ખુદ ગૂજરાતના, માલવાના અને સિંધના રાજાઓને પણ એણે હજારો મુડા અન્નના મફત આપી એ રાજ્યોને ઉપકારના આભાર નીચે મુકયાં હતાં. એ જગડુના દાની જીવનનો બોધ બીજાઓને મળે તે માટે સર્વાનંદસૂરિ નામના એક વિદ્વાને જગડુચરિત નામનો એક સંસ્કૃત પ્રબંધ રચ્યો છે જેમાં આ બધી હકીકત ટુંકાણમાં આપી છે. ગ્રંથ લગભગ એજ સમયમાં રચાયેલો છે.

प्रभाचंद्रसूरिकृत प्रभावकचरित्र

વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્ર નામના જૈન પંડિતે પ્રભાવકચરિત્ર નામનો એક પ્રબંધાત્મક સરસ ગ્રંથ રચ્યો છે. એમાં જૈન ધર્મમાં થઈ ગએલા ૨૩ પ્રભાવશાલી આચાર્યોના ચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. એમાંના

ઘણા ખરા આચાર્યોનો ગૂજરાત સાથે સંબંધ હતો. વીરસૂરિ, શાન્તિસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ, સૂરાચાર્ય, અભયદેવાચાર્ય, વીરદેવગણી, દેવસૂરિ અને છેલ્લા હેમચંદ્રસૂરિ; એમ એ આઠ આચાર્યો તો ચૌલુક્યોના વખતમાં, પાટણમાં જ, થયા હતા. એ બધા આચાર્યો વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ગૂજરાતના રાજાઓના પરિચયમાં આવેલા હતા; અને કેટલાક તો ગૂજરાતના ઉત્કર્ષમાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. ગ્રંથકારે યથાલબ્ધ ઐતિહાસિક હકીકતો ભેગી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી એમાં આપણને ગૂજરાતની સંસ્કૃતિની સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

मेरुतुंगाचार्यरचित प्रबंधचिंतामणि

સંવત્ ૧૩૬૧માં મેરુતુંગાચાર્યે, વઢવાણમાં રહીને, ગૂજરાતના ઇતિહાસનો સર્વસંગ્રહ જેવો પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથ રચ્યો. ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે આ ગ્રંથ મુખ્ય આધારભૂત ગણાય છે. કર્નલ ફાર્બસે પોતાનું રાસમાળા નામનું ગૂજરાતના ઇતિહાસનું પ્રથમ પુસ્તક મોટેભાગે આ જ ગ્રંથના આધારે બનાવ્યું. બોંબે ગેઝેટિયરના પ્રથમ ભાગમાં જે અણહિલ્લપુરનો ઇતિહાસ આપેલો છે તેનો મુખ્ય આધાર પણ પ્રબંધચિંતામણિ છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે પ્રબંધચિંતામણિ જે સામગ્રી પુરી પાડે છે તેવી સામગ્રી આપનાર બીજો કોઇ ગ્રંથ, જો કાશ્મીરના ઇતિહાસ માટેના રાજતરંગિણી ગ્રંથને અપવાદરૂપે ગણીએ તો, હિંદુસ્થાનના બીજા કોઇ પણ પ્રાંતના ઇતિહાસ માટે ઉપલબ્ધ નથી. અણહિલ્લપુર સાથે સંબંધ ધરાવતી જે હકીકતો એમાં આપેલી છે તે લગભગ સંપૂર્ણ વિશ્વસનીય ગણી શકાય. એમાં અણહિલ્લપુરના રાજાઓનો જે રાજ્યકાળ આપ્યો છે તે પણ બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી ઘણા ભાગે પુરવાર થયો છે. ગ્રંથકારે ગૂજરાતના એ વખતના વિશેષ પ્રસિદ્ધ મનાતા અને ગૂજરાતના ગૌરવની વૃદ્ધિમાં ભાગ ભજવતા બધાયે પુરુષોના પ્રબંધોનો એકત્ર સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગ્રંથકર્તા પોતે એક જૈન આચાર્ય છે અને જૈન શ્રોતાઓનું મનોરંજન કરવા માટે ગ્રંથરચના કરવાનો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ જૈન હકીકતો તરફ ગ્રંથકારનો પક્ષપાત હોય. છતાં ગૂજરાતના સમુચિત પ્રભાવ ઉપર પણ તેમનો અનુરાગ છે, અને તેથી જેમનો જૈન સાથે જરાયે સંબંધ નથી એવી પણ કેટલીક બાબતોનો, કેવળ ઇતિહાસ સંગ્રહની દૃષ્ટિએ, એમણે પોતાના એ સંગ્રહમાં સંગ્રહી રાખવાનો

પ્રયાસ કર્યો છે. એ ગ્રંથ વિદ્વાનોને ઘણો ખરો જાણીતો છે; તેમજ હું એ ગ્રંથની એક સર્વાંગ પરિપૂર્ણ વિશિષ્ટ આવૃત્તિ તૈયાર કરી રહ્યો છું-કે જેનાં એ પુસ્તકો તો અત્યાર આગમજ તૈયાર પણ થઈ ગયાં છે, તેથી એ વિષે અહિં વધારે લાંબુ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી જોતો.

जिनप्रभसूरिकृत ।वविधतीर्थकल्प

વિ. સં. ૧૩૮૯ માં દક્ષિણના દેવગિરિ નગરમાં રહીને, જિનપ્રભસૂરિએ વિવિધતીર્થકલ્પ નામનો એક ઘણો ઉપયોગી ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો. એ ગ્રંથમાં, તે વખતે ભારતવર્ષમાં, જૈનોનાં જે જે પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાનો ગણાતાં અને જેમની યાત્રા કરવા માટે લોકો જતા આવતા તે બધાં સ્થાનોનું પ્રાચીન માહાત્મ્ય અને ઇતિહાસ આપેલાં છે. ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ, રાજપૂતાના, મધ્યભારત, સંયુક્ત પ્રાંત, અવધ, બિહાર, દક્ષિણ અને કર્ણાટક એ પ્રદેશોમાં આવેલાં લગભગ પચાસેક સ્થાનોનાં એમાં કલ્પો છે. ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક-બંને દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી છે. ગ્રંથની રચના કકડે કકડે થઈ છે અને આખો ગ્રંથ લગભગ ચાળીસેક વર્ષમાં પૂરો થયો લાગે છે. એમાં આપેલાં ઘણાં ખરાં સ્થાનોની ગ્રંથકારે જાતે યાત્રા કરી હતી, એથી જે સ્થાનની જ્યારે યાત્રા કરવામાં આવી તે વખતે તે સ્થાન વિષેનો એક કલ્પ લખી કાઢવામાં આવ્યો. એથી એમાંનો કોઈ કલ્પ સંસ્કૃતમાં છે તો કોઇ કલ્પ પ્રાકૃતમાં છે; અને કોઇ વળી પદ્યમાં છે તો કોઇ ગદ્યમાં. ગ્રંથકાર આચાર્ય પોતાના જમાનાના બહુ શ્રુત વિદ્વાન્ અને પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા. ભારતની સંસ્કૃતિના મહાન્ સંકટકાળ વખતે તેઓ વિદ્યમાન હતા. તેમના જ સમયમાં ભારતવર્ષના હિંદુ રાજ્યોનું સામૂહિક પતન થયું અને ઇસ્લામી સત્તાનું સ્થાયી શાસન જામ્યું. ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની વિભૂતિના નાટકનો છેલ્લો પડદો એમની નજર આગળ જ પડયો. અલાઉદ્દીનના સૈન્યે ગૂજરાતની રાજ્ય સત્તાનો ઉચ્છેદ કરી ગૂર્જર પ્રજાનાં સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને સૌખ્યની સમૃદ્ધિનો, જે કાળે અને જે રીતે સંહાર કર્યો, તેને નજરે જોનાર એક સાક્ષી તરીકે, એ આપણને કેટલીક વિગતો, એમના એ તીર્થકલ્પગ્રંથદ્વારા પૂરી પાડે છે. અલા-ઉદ્દીનની ગાદીએ આવનાર મહમદશાહ બાદશાહનો તો એમને પ્રત્યક્ષ પરિચય પણ ઘણો સારો હતો અને તેથી એમણે પોતાની કેટલીક ચમત્કારિક લાગવગ વાપરી એ બાદશાહ પાસેથી, નાશ થતાં કેટલાંક દેવસ્થાનોનું રક્ષણ કરાવવા જેટલા એ

શક્તિવાન્ પણ થયા હતા. એમણે પોતાના એ ગ્રંથમાં જ્યાં ત્યાં એવી કેટલીયે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું ઉપયોગી સૂચન કર્યું છે મહમૂદ ગજનવીની ગૂજરાત ઉપરની સ્વારીનો ઉલ્લેખ, ગૂજરાતના સમગ્ર સાહિત્યમાં, એક માત્ર એમના જ લખાણુમાંથી મળી આવે છે. મ્લેચ્છોના હાથે વલ્લભીનો નાશ થયાની, વિક્રમ સંવત્ ૮૪૫ની જે મિતિ એમણે આપી છે, તે બીજા બધા કરતાં વધારે વિશ્વસનીય ગણી શકાય છે.

पेथडरास (સં. ૧૩૬૦ની આસપાસ)

પોરવાડ જાતિના જૈન વૈશ્ય વર્ધમાનના પુત્ર ચાંડસિંહના કુલમાં સિંહ જેવા પેથડ આદિ ૭ ભાઇઓ અવતર્યા. પેથડ બધા ભાઇઓમાં વિશેષ પ્રતાપી હતો. એના મનમાં પોતાની લક્ષ્મીનો લ્હાવો લેવાની ઇચ્છા થઇ તેથી એણે શત્રુંજય-ગિરનાર વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી આવવાનો પોતાનો વિચાર બધા ભાઇઓને કહી જણાવ્યો. ભાઈઓ બધા સમ્મત થયા અને સંઘની મોટી તૈયારી કરી. પાટણમાં તે વખતે કર્ણદેવ રાજ્ય કરતો હતો તેની પાસે જઈ યાત્રા કરવા માટે જવાનો દેશપટ્ટો મેળવ્યો. શીયાળો ઉતરે ફાગણ સુદી પાંચમના દિવસે સંઘે પ્રયાણ કર્યું. પહેલો મુકામ પીલુઆણા ગામે કર્યો. રસ્તામાં કોઇ ચોરચરટાઓનો ત્રાસ ન થાય તે માટે કર્ણરાયે, બિલ્હણના વંશમાં જન્મેલો દેદ નામનો સુભટ તેની સાથે મોકલ્યો. રસ્તામાં ડાભલનગર, મયગલપુર, નાગલપુર, પેથાવાડા, જંબુ, ભડકૂ, રાણપુર, લોલીઆણા અને પીંપલાઈ વગેરે ગામોમાં પડાવ નાંખતો સંઘ પાલીતાણે પહોંચ્યો. રસ્તામાં, પેથાવાડાના જાગીરદાર મંડણદેવે, જંબુના ઝાલાએ, અને ગોહીલખંડના રાણા વગેરેએ સંઘનો સત્કાર કર્યો. પાલીતાણે યાત્રા કરી, અમરેલી વગેરે થઈ, સંઘ ગિરનાર ગયો. ત્યાંથી સોમનાથ અને પ્રભાસમાં ચંદ્રપ્રભુની યાત્રા કરી આનંદખેમે પાછો સ્વસ્થાનકે આવ્યો. એ સંઘમાં જનાર નારી જનોના રમવા માટે અને બીજા લોકોના ગાવા માટે મંડલિક નામના કવિએ પેથડરાસ નામનો એક નાનો સરખો ગૂજરાતી કવિતાબદ્ધ રાસ રચ્યો છે. આ રાસ આમ ઇતિહાસ અને ભૂગોલની દૃષ્ટિ ઉપરાંત, પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ બહુ ઉપયોગી છે. એમાં વચ્ચે બેચાર કડીઓ એવી છે જેમાં આપણને તે કાલની મરાઠીશાહી ગૂજરાતીની ઝલક મળે છે. દીઠલા, લાગલ્લા, મંડિયલે, કાયલે, કવિયલે, તમ્હચિ વગેરે શબ્દ પ્રયોગો કવિએ કવિતામાં કાંઇક ઝમક લાવવા

માટે ખાસ વાપરેલા હોય તેમ લાગે છે. ગૂજરાતનો અને મહારાષ્ટ્રનો સંબંધ તે વખતે કેટલો નિકટનો હતો તે તરફ કાંઈક વિચાર કરવાની સામગ્રી આપણને આ રાસ ઉપસ્થિત કરે છે.

अंबदेव उपाध्यायकृत समरारास

સંવત્ ૧૩૬૯ માં, પાટણના સુબા અલફખાનના સૈન્યે જૈનોના પવિત્રતમ તીર્થ શત્રુંજય ઉપર આક્રમણ કર્યું અને એ તીર્થનાયક આદિનાથની ભવ્ય મૂર્તિને તોડીફોડી, મંત્રી બાહડે બંધાવેલા મંદિરને ભ્રષ્ટ કર્યું. એના સમાચાર અણહિલપુર પહોંચતાં ત્યાંના જૈન સંઘને પારાવાર ક્લેશ થયો. સમરાસાહ ઓસવાલ તે વખતે પાટણમાં ઘણો ધનવાન્ અને લાગવગવાળો પુરુષ હતો. મુસલમાન સુબા અલફખાન સાથે પણ તેનો સારો પરિચય હતો. તેણે પાટણના જૈન સંઘવતી અલફખાનને જઇને એ બધી બાબત જણાવી, અને જે થયું તે થયું પણ બીજાં કોઇ દેવસ્થાનોને હવે વધારે ભ્રષ્ટ ન કરવામાં આવે, તે માટે તરત તેની પાસેથી ફરમાન કઢાવ્યાં; તથા શત્રુંજયના મંદિર અને મૂર્તિને જે ખંડિત કરી નાંખ્યાં છે તેનો ફરી ઉદ્ધાર કરવા માટેની પરવાનગી મેળવી. લાખો રૂપીઆ ખર્ચી બે વર્ષની અંદર એ તીર્થનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો અને સં. ૧૩૭૨ની સાલમાં પાટણથી એક મોટો સંઘ લઈ તે શત્રુંજય ઉપર ગયો અને ત્યાં મંદિર અને મૂર્તિની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી. એ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને, એ સંઘમાં સાથે જનાર અંબદેવસૂરિએ, ગૂજરાતી ભાષામાં સમરારાસ નામની રસભરી રચના કરી એ રચનામાં સંક્ષેપમાં ઉપર આવેલી બધી વિગત વર્ણવી છે. ભાષા અને ઇતિહાસ બંને દૃષ્ટિએ આ કૃતિ ઉપયોગી છે.

कक्कसूरिकृत शत्रुंजयमहातीर्थोद्धार प्रबंध

ઉપર વર્ણવેલા પ્રસંગનો વર્ણન કરતો બીજો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ છે જેનું નામ શત્રુંજયમહાતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ છે. એ ગ્રંથ સં. ૧૩૯૨માં પૂરો થયો હતો. એના કર્તા સમરાસાહના ધર્માચાર્યની ગાદીએ આવનાર આચાર્ય કક્કસૂરિ છે. ગ્રંથકાર, એ તીર્થોદ્ધારના આખાયે પ્રસંગમાં એક પ્રમુખ ભાગ ભજવનાર હતા તેથી ગ્રંથગત વર્ણનને વિશ્વસનીયતાની છાપ લાગેલી છે. આ ગ્રંથમાં એ બધી હકીકત ખૂબ વિસ્તાર સાથે આપેલી છે અને પ્રારંભમાં સમરાસાહના પૂર્વજોનો પણ વિસ્તૃત ઇતિહાસ આપ્યો છે. મૂળમાં એ લોકો મારવાડમાંથી પાલણપુર આવીને વસ્યા અને પછી ત્યાંથી

પાટણ આવીને સ્થિર થયા. સમરાસાહ ૪ ભાઇઓ હતા. તેઓ બધા બહુ બાહોશ અને શક્તિશાળી હતા. એક ભાઈ ખંભાતમાં અને બીજો ભાઈ છેક મદરાસ પ્રાંતના ઉરંગલ શહેરમાં મોટો કારભાર ચલાવતો હતો. એ દરેક ભાઇને તે તે સ્થાનમાં રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી ઘણું સન્માન મળતું હતું. પાછળથી સમરાસાહ આખા તિલંગદેશનો મોટો રાજ્યાધિકારી–ગવર્નર– તરીકે પણ નીમાણો હતો અને તેણે પોતાની લાગવગથી મુસલમાનોના અત્યાચારમાંથી હજારો–લાખો લોકોનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. પ્રાચીન ગૂજરાતનો એ અંતિમ મહાજન હતો. સ્વાધીન ગૂર્જર ભૂમિમાં જન્મ લેનાર એ છેલ્લો ગૂજરાતી મહત્તમ હતો. એના જમાનાના ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી છે. મેં કલ્પેલી ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની મર્યાદા એ ગ્રંથના સમય અને વિષય સાથે સમાપ્ત થાય છે.

मेरुतुंगाचार्यकृत स्थविरावली

પ્રબંધચિંતામણીના કર્તાથી ભિન્ન એક બીજા મેરુતુંગાચાર્ય એ સમયમાં થયા છે જેમણે સ્થવિરાવલી અથવા વિચારશ્રેણી નામની એક જૈન કાલક્રમ સૂચક નાની સરખી કૃતિ કરી છે. એ કૃતિ મુખ્યપણે તો જૈન સૂરિઓની પટ્ટ પરંપરાનો કાળક્રમ બતાવવા અર્થે બનાવવામાં આવી છે પણ એના અંતભાગમાં ગૂજરાતના રાજાઓની–અણહિલપુરના ચાવડા, ચૌલુક્યો અને વાઘેલાઓની યાદી આપી છે, અને તેમની રાજ્યગાદીની સાલો પણ આપી છે, જે આપણા ઇતિહાસસાધનમાં ખાસ કામની છે. કેટલાક લેખકો, આના કર્તાને અને પ્રબંધચિંતામણીના કર્તાને એક જ વ્યક્તિ માની, તે રીતે જ એમના પરસ્પર વિરોધી જણાતા લખાણોનો ગોટાળો કરતા આવ્યા છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ છે જ નહિં. આ બંને ગ્રંથકારો જુદા છે. છેલ્લી કૃતિના કર્તા વિ સં. ૧૪૦૦ ની આસપાસ થયા છે.

स्थंभनकपार्श्वनाथचरित्र

મેરુતુંગની જ એક રચના, જેનું નામ સ્થંભનકપાર્શ્વનાથચરિત્ર છે, પાટણના ભંડારમાં મારા જોવામાં આવેલી. ખંભાતમાં સ્થંભનપાર્શ્વનાથનું જૈનોનું પ્રસિદ્ધ તીર્થભૂત સ્થાન છે. મૂળ એ સ્થાન સેઢી નદીના કાંઠે આવેલા થંભણા ગામમાં હતું, પણ પાછળથી એ સ્થાનની પ્રતિષ્ઠા ખંભાતમાં કરવામાં આવેલી. એ સ્થાનસ્થિત પાર્શ્વનાથની મૂર્તિનો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો

છે. જૈનોની પરંપરા પ્રમાણે આંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહનના સમયમાં એ મૂર્તિનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું. પણ વચ્ચે એ મૂર્તિ લુપ્ત થઇ ગઇ હતી જેનું પુનઃ પ્રકટીકરણ કર્ણદેવ ચાલુક્યના વારામાં અભયદેવસૂરિએ કર્યું. સંવત્ ૧૩૬૦ ની આસપાસ એ મૂર્તિ ખંભાતમાં લાવવામાં આવી. એ વિષેની કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતી આ ગ્રંથમાં આપેલી છે. પાટણના ભંડારની એ પ્રતિ અપૂર્ણ છે તેથી ગ્રંથકર્તા કયા મેરુતુંગસૂરિ છે તેનો નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. ખંભાતના ઇતિહાસમાં આ વસ્તુ ઉપયોગી ગણાય.

प्रकीर्ण प्रबंधावलि

મને એક પ્રબંધાવલિની હસ્તલિખિત પુરાતન પ્રતિ મળી છે જેના કર્તાનો કશો નિર્દેશ નથી મળતો. એ પ્રતિ સંવત્ ૧૪૦૦ ની આસપાસની લખેલી છે તેથી છેવટનો એનો સમય ચૌદમા સૈકાનો અંતિમ ભાગ ગણી શકાય. એ પ્રતિ એક પ્રકારની પ્રકીર્ણ નોંધપોથી જેવી છે અને એમાં કોઇ ૧૪૦ જેટલી બાબતો નોંધેલી છે. એ નોંધોમાં કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધો પણ છે જે સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, ભીમદેવ, વીરધવલ, વીસલદેવ આદિ રાજાઓના સમય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ઉમેરી શકાય એવી કેટલીયે બાબતો આમાં તદ્દન નવી મળે છે જે બીજે ક્યાંએ જોવામાં નથી આવતી.

कुमारपाल चरित्र

જેમ વસ્તુપાલના ચરિત્રો વિષે વિવિધ ગ્રંથો મળી આવે છે તેમ કુમારપાલ રાજાનાં ચરિત્રો પણ વિવિધ પ્રકારનાં મળી આવે છે. કુમારપાલના સમકાલીન ગ્રંથકારોના ગ્રંથો વિષે તો આપણે એ પહેલાં જાણી લીધું છે પાછળથી લખાએલાં સ્વતંત્ર ચરિત્રોમાં, અત્યારે હું જે ચરિત્રનો પરિચય અહિં આપું છું તે સૌમાં જૂનું ગણાય. એ ચરિત્ર ટુંકું અને મુદ્દાની હકીકતો આપનારૂં છે. એના કુલ ૨૨૨ શ્લોક છે. કર્તાનું નામ નથી તેમજ આદિ અંતમાં તેવી બીજી પણ કશી માહિતી આપી નથી. પાટણના ભંડારમાંથી આ ચરિત્રની જે પ્રતિ મળી છે તે સં. ૧૩૮૫ની આસપાસ લખાએલી છે. એટલે એ પહેલાં આ ચરિત્રની રચના થઇ એમ તો ચોક્કસ માની શકાય. આ ચરિત્રમાં કુમારપાલનું જીવન સંક્ષિપ્ત રીતે

પણ બંની મુદ્દાની બાબતો સાથે વર્ણવેલું છે. કેટલીક એવી પણ બાબતો આમાં નજરે પડે છે કે જે બીજા ચરિત્રોમાં નથી દેખાતી. દાખલા તરીકે આ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, કુમારપાલ જ્યારે પ્રવાસી દશામાં ફરતો ફરતો કાન્યકુબ્જમાં ગયો ત્યારે ત્યાં લાખો આંબાનાં ઝાડો અને બગીચાઓ જોઈ તે ખૂબ વિસ્મિત થયો અને તેથી તેણે લોકોને પૂછ્યું કે આ પ્રદેશમાં આટલા બધા આમ્રવૃક્ષો કેમ છે. તેના જવાબમાં તેને જણાયું કે એ પ્રદેશમાં આંબાના ઝાડ ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો રાજકર નથી અને તેથી લોકો આ ઝાડો ઉછેરે છે. કુમારપાલને આ વાત ઘણી ગમી અને તેથી તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે જ્યારે પોતાને ગૂજરાતની રાજ્યગાદી મળે ત્યારે, આ દેશની માફક ગૂજરાતમાં પણ આંબાનાં ઝાડ ઉપરનો કર માફ કરવો. અને એ સંકલ્પ પ્રમાણે રાજ્ય મળ્યા પછી તેણે તે કર માફ કર્યો. જ્યાં સુધી મને યાદ છે આ હકીકત બીજાં ચરિત્રોમાં નથી દેખાતી. બીજી એક નોંધ એ ચરિત્રમાં એ મળી આવે છે કે—એ જ પ્રવાસી દશામાં કુમારપાલ ભટકતો ભટકતો જ્યારે મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્તોડના કિલ્લા ઉપર ગયો ત્યારે તેને ત્યાંનો ઇતિહાસ સંભળાવનારે, એ કિલ્લાની પાસે આવેલી મધ્યમાપુરીનું કેટલુંક વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. આ મધ્યમાપુરી તે ભાષ્યકાર પતંજલિએ જણાવેલી માધ્યમિકા છે. એના ખંડેરો આજે પણ ત્યાં છે અને લોકો તેને નગરીના નામે ઓળખે છે. આર્કિઓલૉજીકલ ખાતાની શોધખોળ દ્વારા ત્યાં આગળથી કેટલાક જૂના સિક્કાઓ મળી આવ્યા હતા અને તે ઉપરથી એ સ્થાનના નામઠામનો પત્તો મેળવવામાં આવ્યો હતો. એ સિવાય સાહિત્યમાં, આ સ્થાનનો પરિચય આપે એવો એકે ય ઉલ્લેખ, હું ધારું છું ત્યાં સુધી, હજી સુધી મળી આવ્યો નથી. આમ આ ચરિત્રમાં કેટલીક ઉપયોગી ઐતિહાસિક બાબતો જાણવા જેવી છે. પાછળના ચરિત્રકર્તાઓએ આ ચરિત્રનો કેટલોક ઉપયોગ કરેલો છે. જિનમંડનના કુમારપાલ પ્રબંધમાં આમાંના અનેક શ્લોકો ઉતારેલા મળી આવે છે.

૧૫મા સૈકામાં લખાયેલું સાહિત્ય

राजशेखरसूरिकृत प्रबंधकोष

સંવત્ ૧૪૦૫માં દિલ્લીમાં રહીને રાજશેખર સૂરિએ પ્રબંધકોષ—જેનું બીજું નામ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ પણ છે—ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથ પ્રબંધચિન્તા-

મણિની પૂર્તિરૂપે રચાએલો ગણી શકાય. જો કે એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તેના જેટલું નથી. એમાં કુલ ૨૪ પ્રબંધો છે. તેમાંથી કેટલાક માત્ર જૈન સાંપ્રદાયિક, કેટલાક પૌરાણિક અને કેટલાક ઐતિહાસિક છે. ઐતિહાસિક પ્રબંધોમાં હેમચંદ્રસૂરિ, હર્ષ કવિ, હરિહર કવિ, અમરચંદ્રસૂરિ, આભડ અને વસ્તુપાલના પ્રબંધો ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગણાય. તે ઉપરાંત, બપ્પભટ્ટીસૂરિ, હરિભદ્રસૂરિ, મલ્લવાદીસૂરિ, પાદલિપ્તસૂરિ, જીવદેવસૂરિ વગેરે જૈન આચાર્યોના જે પ્રબંધો છે તે પણ કેટલેક અંશે આપણા વિષયની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગણી શકાય જો કે પ્રભાવક ચરિત્ર વગેરેમાં આમાંના કેટલાક પ્રબંધો આવેલા હોવાથી આ ગ્રંથમાં તે વિષે નવીનતા જેવું વિશેષ કશું મળતું નથી.

कुमारपालनां चरित्रो

રાજશેખરસૂરિના પ્રબંધકોષ પછી રચાએલા ગ્રંથોમાં કુમારપાલનાં ૩–૪ ચરિત્રો મુખ્ય ગણાવી શકાય. સં. ૧૪૨૨માં સોમતિલકસૂરિએ અને એ સમયની આસપાસ જયસિંહસૂરિએ જુદાં જુદાં કુમારપાલ ચરિત્રોની, સંસ્કૃતમાં શ્લોકબદ્ધ રચના કરી. સં. ૧૪૩૭માં ધનરત્ને ગદ્યપદ્યમિશ્રિત ચરિત્ર લખ્યું અને છેવટે સં. ૧૪૯૨માં જિનમંડનોપાધ્યાયે વિસ્તૃત કુમારપાલ પ્રબંધ બનાવ્યો. આ ત્રણે–ચારે ગ્રંથોમાં ઘણી ખરી તો એક જેવી જ વિગતો છે; પણ એકંદરે આખો સળંગ ઇતિહાસ આલેખવા માટે એ બધાનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ છે જ. કોઈ ચરિત્રમાં કોઇ વાત વધારે છે તો કોઇમાં કોઇ ઓછી છે. કોઇમાં વળી કાંઇક ફેરફાર પણ મળી આવે છે. કુમારપાલના સમયની ગૂજરાતની સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિનો ઊહાપોહ કરવા માટે આ ગ્રંથો વિવિધ પ્રકારની સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે.

जिनहर्षकृत वस्तुपाल चरित्र

કુમારપાલ ચરિત્રની માફક આ સૈકાની આખરે વસ્તુપાલનું એક વિસ્તૃત ચરિત્ર રચાયું. એના કર્તા જિનહર્ષસૂરિ છે. આ ચરિત્રમાં વસ્તુપાલ વિષેની લગભગ સર્વ હકીકતો એકત્ર ગુંથવામાં આવી છે. ચરિત્રકારે પોતાની પહેલાંની ઘણી ખરી સામગ્રીનો ઉપયોગ એ ચરિત્ર લખવામાં કર્યો છે. કલ્પના અને વર્ણનો કરતાં આ ગ્રંથમાં ઇતિહાસ વધારે છે. કલ્હણની રાજતરંગિણીનું જે જાતનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આંકવામાં આવે છે તે જાતનું મૂલ્ય આ ગ્રંથનું પણ આંકી શકાય. આ જાતના બીજા બધા ગ્રંથો કરતાં

આમાં અતિશયોક્તિ ઓછી નજરે પડે છે. પણ ગ્રંથકારે એક મહત્ત્વની વાતને જે રીતે ઓળવી નાંખી છે તે એમના કથનને જરા સત્યથી વેગળું મૂકે છે. વસ્તુપાલ તેજપાલનાં માતા કુમારદેવી આશરાજ સાથે પુનર્લગ્નના સંબંધથી જોડાયાં હતાં એ વાત મેરુતુંગાચાર્યે પ્રબંધચિંતામણિમાં સ્પષ્ટ લખી છે અને તેનું સૂચન બીજા પણ તેવા પુરાતન પ્રબંધોમાં તથા તે પછીના ગૂજરાતી રાસાઓમાં સ્પષ્ટપણે કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જિનહર્ષ પોતાના ગ્રંથમાં તે વિષેનો જરા પણ આભાસ થવા દેતા નથી. જો કે તેમની જાણમાં આ વાત અવશ્ય હોવી જ જોઈએ. પુનર્લગ્ન વિષે તે વખતે સમાજની કલ્પના હલકી હોવાથી પોતાના આવા લોકોત્તર ચરિત્રનાયકોને તેવા કહેવાતા સામાજિક કલંકથી અસ્પૃષ્ટ રાખવા માટે જ ગ્રંથકારે આ વાતને ઇરાદાપૂર્વક ટાળી દીધી હોય એમ માનવાને કારણ છે.

બીજી રીતે એ જમાનાના ઇતિહાસ માટે આ ગ્રંથ બહુ મૂલ્યવાન છે એમાં શક નથી.

प्रबंधसंग्रह

પાટણના ભંડારમાંથી મને એક પ્રબંધસંગ્રહની પ્રતિ મળી છે જેમાં પ્રબંધકોષની જેમ અનેક પ્રબંધોનો સંગ્રહ છે. કમનસીબે આ પ્રતિ ખંડિત છે. એમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક પાનાંઓ જાય છે, તેમજ અંતનો ભાગ પણ ઉપલબ્ધ નથી. તેથી આનો કર્તા કોણ છે અને એમાં કુલ કેટલા પ્રબંધો છે તે વિષે કશું જાણી શકાયું નથી. મળેલી પ્રતિનું છેલ્લું પાન ૭૬ મું છે અને તેમાં જે પ્રબંધ પૂરો થાય છે તેનો અંક ૬૬ નો છે, એથી સમજાય છે કે ગ્રંથ ખાસો મોટો છે અને એમાં પ્રબંધોની સંખ્યા સારી સરખી હોવી જોઇએ. કદાચ, ઉપદેશતરંગિણી નામના ગ્રંથમાં ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સાથે એક દ્વિસપ્તતિ પ્રબંધનો પણ જે ઉલ્લેખ આવે છે તે ૭૨ પ્રબંધવાળો આ ગ્રંથ હોય. જો કે આ ગ્રથમાં પણ પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબંધકોષમાંના ઘણા પ્રબંધોની પુનરાવૃત્તિ જોવામાં આવે છે પણ તેમાં કેટલાક નવા પ્રબંધો પણ છે; અને જે પ્રબંધો એના એ છે તેમાં પણ કેટલાક ફેરફારો અને સુધારા–વધારાઓ નજરે પડે છે. મળેલી પ્રતિ ૧૫મા સૈકામાં લખાએલી હોવી જોઈએ. તેથી એનો સમય મોડામાં મોડો ૧૫મો સૈકો મૂકાય. એમાંના ભોજગાંગેય પ્રબંધ, ધારાધ્વંસ પ્રબંધ, મદનવર્મ જયસિંહદેવ-

પ્રીતિ પ્રબંધ, પૃથ્વીરાજ પ્રબંધ, નાહડરાય પ્રબંધ, નાડૂલા લાખણુ પ્રબંધ વગેરે પ્રકરણો ખાસ ઉપયોગી ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

लावण्यसमयनो विमलप्रबंध

ગૂજરાતની સ્થાપત્યકળાનું અદ્ભુત નિદર્શન કરાવતું આબુપર્વતપરનું આદિનાથનું જગપ્રસિદ્ધ જૈન મંદિર, ચાલુક્ય ભીમદેવ પહેલાના પ્રધાન સેનાપતિ વિમલસાહ પોરવાડે બંધાવ્યું હતું. વિમલસાહ ગૂજરાતનો એક મહાન્ ભડ-વીર અને રણકુશળ દંડનાયક હતો. એના પૂર્વજો પ્રાચીન ગૂજરાતના સર્વપ્રધાન નાગરિકો અને અણહિલપુરના નગરશેઠો હતા. અણહિલપુરમાં સર્વ પ્રથમ, પ્રધાન વ્યાપારી અને મહાજનોના પ્રમુખ નેતા તરીકે, વનરાજ ચાવડાએ એના પૂર્વજ નેઢ મંત્રીને સ્થાપ્યો હતો. ઠેઠ વનરાજથી લઈ કુમારપાલ સુધીના સમય લગી એના વંશે એવીને એવી પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી હતી. એ વિમલ મંત્રીના ચરિત્રને લગતો વિમલપ્રબંધ નામનો ગૂજરાતી ભાષામાં સંવત્ ૧૫૬૮ માં પં. લાવણ્યસમયે સરસ રાસ રચ્યો છે. પ્રબંધ-નાયકના સમય પછી લગભગ પાંચસો વર્ષે રચાતા ગ્રંથમાં, ઐતિહાસિક હકીકત ઉપર કલ્પનાનાં ઘટ્ટ આવરણો ચઢે એ સ્વાભાવિક જ છે, તેથી એ ગ્રંથમાં આપણને તે કાલની બહુ પ્રમાણિક વિગતો નથી મળતી. પણ એમાં, તે પ્રાચીન ગૂજરાતની સામાજિક સંસ્કૃતિનો જે કેટલોક સુંદર ચિતાર આપેલો છે તે ઘણો ઉપયોગી છે. ગૂજરાતમાં વસ્તી ઉચ્ચ જાતો વગેરેનાં મૂળ સ્થાન શ્રીમાલ ઊર્ફે ભિલ્લમાલને લગતી જે દંતકથા વગેરેનું વર્ણન એમાં આપ્યું છે તે પ્રાચીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર દોરવામાં મહત્ત્વની સામગ્રીનું કામ આપે એવું છે.

इन्द्रहंस पंडित रचित विमलचरित्र

એ જ વિમલસાહના પ્રબંધને લગતો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ ઇન્દ્રહંસ નામના પંડિતે સંવત્ ૧૫૭૮માં બનાવ્યો. એ ગ્રંથ જો કે મુખ્યપણે તો ઉક્ત લાવણ્યસમયના ગૂજરાતી પ્રબંધના આધારે જ રચવામાં આવ્યો છે, પણ તે સાથે ગ્રંથકારે બીજી પણ કેટલીક સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમ લાગે છે. જ્ઞાતિઓ વગેરેની બાબતમાં આ ગ્રંથમાં કાંઈક વધારે વર્ણન આપ્યું છે. વિમલસાહને લગતાં પુરાણાં સ્તુતિ કાવ્યો, જે નષ્ટ

થઇ ગએલી પ્રશસ્તિઓમાંનાં હોવાં જોઇએ, એ ગ્રંથમાં અવતારેલાં દૃષ્ટિએ પડે છે.

वस्तुपाल रासाओ

એ સૈકામાં સંસ્કૃત ચરિત્રોની જેમ, ગૂજરાતી ભાષામાં પણ. વસ્તુપાલ ઉપર ટુંકી ટુંકી રાસાત્મક કૃતિઓ રચાણી છે જેમાંની ૧ લક્ષ્મીસાગરસૂરિની અને ૨ જી પાર્શ્વચંદ્રસૂરિની પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. આ બંને કૃતિઓ ટુંકી છે અને તેથી તેમાં વિશેષ હકીકત મળવાનો અવકાશ જ નથી. પણ જેમ મેં ઉપર જણાવ્યું, એ રાસાઓની એટલે અંશે વિશેષતા છે કે એમાં વસ્તુપાલની માતા કુમારદેવી અને પિતા આશરાજ બંને પુનર્લગ્નના સંબંધથી જોડાયા હતા એ વાતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલો છે, કે જે વાત પ્રબંધચિન્તામણિ અને બીજા એક એવા પુરાતન પ્રબંધ સિવાયના અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જણાવવામાં નથી આવી. વસ્તુપાલના ચરિત્રમાં આ એક ઘણો મહત્ત્વનો મુદ્દો છે.

कृष्णकविकृत रत्नमाळ

કૃષ્ણ કવિ નામના જૈનેતર લેખકે રત્નમાળ નામનો વિસ્તૃત ગ્રંથ, હિંદી કવિતામાં ગૂજરાતના ઇતિહાસ ઉપર લખવા ધારેલો, જેના કુલ ૮ રત્ન અત્યારે મળે છે. ગ્રંથકારનો મૂળ સંકલ્પ, એ રત્નમાળના ૧૦૮ રત્નો બનાવવાનો હોય તેમ લાગે છે પણ તે સંકલ્પ પૂરો નહિ કરી શકયો હોય. ગ્રંથની ભાષા જોતાં તે ૧૭મા–૧૮મા સૈકામાં રચાએલો લાગે છે. એ ઉપલબ્ધ ભાગમાં ચાવડાવંશની હકીકત આવે છે. વનરાજના પિતા જયશિખરી ચાવડાએ કરેલા યુદ્ધનું ભાટશાહી વર્ણન છે જે કાં તો કોઈ ભાટ–ચારણની કરેલી સૃષ્ટિ હોય કે કાં તો કૃષ્ણાજી કવિએ પોતે જ તે સર્જી કાઢેલું હોય. છતાં એક કિંવદંતી તરીકે તેનું સંસ્કૃતિના સાહિત્યમાં સ્થાન છે જ. એમાં ચાવડા રાજાઓની સાલવારી જે આપી છે તે પ્રબંધચિંતામણિમાં આપેલી એક જાતની સાલવારી સાથે મળતી આવે છે. મને લાગે છે કે મારવાડ વગેરે રાજ્યોની મુંહતા નૈણસી આદિની રચેલી જેવી ખ્યાતો છે તેવી ખ્યાતો, એ જમાનામાં ગૂજરાતના રાજાઓની પણ હોવી જોઇએ. પરંતુ મુસલમાની રાજ્ય અમલ દરમ્યાન ગૂજરાતમાં તેવાં કોઇ સ્વતંત્ર રાજ્યો ન રહ્યાં તેથી એ જાતનું સાહિત્ય ગૂજરાતમાં વિકસ્યું તો નહિ જ

પણ જે જૂનું હશે તે પણ ક્રમનશીએ નાશ પામ્યું હોવું જોઈએ. અજૈન કૃતિ તરીકે આ રચના વિશેષ ઊહાપોહ અને ઢાલની બીજી બાજુ જોવા તરીકે ઠીક ઠીક કામની છે.

रंगविजयकृत गूर्जर भूपावली

છેક વિ. સં. ૧૮૬૫માં, રંગવિજય નામના એક યતિએ, ભરુચમાં, ભગવંતરાય ખત્રીના કહેવાથી, ગૂર્જરદેશભૂપાવલી નામે ૯૫ શ્લોકનો સંસ્કૃત પ્રબંધ રચ્યો, જેમાં મેરુતુંગની વિચારશ્રેણીની જેમ ઠેઠ મહાવીરના નિર્વાણથી લઈ, પોતાના સમય પર્યંતના—એટલે કે ગૂજરાતમાં મુસલમાનોની સત્તા સદાના માટે નષ્ટ થઈને અંગ્રેજોની સત્તા સ્થિર થઈ ત્યાર સુધીના—રાજાઓનો રાજ્યકાળ નોંધ્યો છે. અણહિલ્લપુરના પહેલાંના રાજાઓની યાદી તો, તેના જેવી બીજી યાદીઓની માફક, ઈતિહાસના આધાર વગરની જ ગણાય; પણ અણહિલ્લપુરના ચાવડા, ચૌલુક્ય, અને વાઘેલા વંશની જે સાલવારી છે તે આપણને ઉપયોગી થાય એવી છે. એમાં ગૂજરાતના અંતિમ હિંદુ રાજા કર્ણવઘેલાનું રાજ્ય વિ. સં. ૧૩૬૮ સુધી ચાલ્યું એમ લખ્યું છે જે ગેઝેટિઅર વગેરેમાં ઠરાવેલી સાલ કરતાં ૭ વર્ષ મોડું છે. તેમજ એ ભૂપાવલીમાં, ચાવડાઓની પહેલાં, ગૂજરાતમાં, આમ અને ભોજ આદિ ૭ રાજાઓનું ૨૪૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય રહ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ મળે છે જે ગૂર્જર પ્રતિહાર વંશનું સૂચન કરે છે. આ ઉલ્લેખ બીજા કોઇ તેવા જૂના ગ્રંથમાં જોવામાં નથી આવતો. તેથી પ્રબંધકાર સામે તેવી કોઈ જૂની પરંપરા છે જે ગૂજરાત ઉપર એક કાળે પ્રતિહાર વંશનું પ્રભુત્વ હતું તેનો આભાસ આપનારી હોય. અલબત સમયાદિ વગેરે ઉપર વધારે ભાર આપવા જેવું કશું નથી જ.

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

ઉપર જે ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે, તે બધા ઘણા ભાગે ચરિત્રાત્મક કે ઐતિહાસિક પ્રબંધાત્મક છે. એ સિવાય બીજા પણ એવા કેટલાક ગ્રંથો છે જેમાં આ વિષયને લગતી કેટલીક નોંધો મળી આવે છે.

રત્નમંદિર કૃત ઉપદેશતરંગિણી નામનો એક ગ્રંથ છે જેની રચના ૧૬મા સૈકાના પ્રારંભમાં થએલી છે. એ ગ્રંથમાંથી ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી ઘણી ઘણી નોંધો મળી આવે છે.

એ જ સમયનો, ઉપદેશસપ્તતિ નામનો એક ગ્રંથ છે જેમાં ભીમદેવ ૧લાના સાંધિવિગ્રહિક ડામર નાગરની કથા તથા તેની બીજી કેટલીક ઐતિહાસિક કથાઓ આપેલી છે.

આચારોપદેશ અને શ્રાદ્ધવિધિ નામના ગ્રંથોમાં પણ કુમારપાલ, વસ્તુપાલ તેજપાલ વગેરેના સંબંધની કાંઈક કાંઈક ટુંકી નોંધો આપેલી છે.

સત્તરમા સૈકામાં થએલા ધર્મસાગરોપાધ્યાયના પ્રવચનપરીક્ષા નામના ગ્રંથમાં અણહિલપુરના ચાલુક્યોની સાલવારી આપેલી છે; તેમ જ તેમની બનાવેલી તપાગચ્છ પટ્ટાવલીમાં પણ કેટલીક જૈન વ્યક્તિઓની નોંધો આવેલી છે.

ધર્મારણ્ય નામના મોઢ જાતિના પુરાણગ્રંથમાં ચાવડાઓની વંશાવલી આપેલી છે અને મોઢેરાને લગતી કેટલીક હકીકત છે. આ ગ્રંથ ૧૬મા સૈકામાં રચાયો હશે.

સ્કંદપુરાણમાં ગૂજરાતના કેટલાંક તીર્થસ્થાનોનું મહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે જે ભૌગોલિક હકીકતો માટે ઉપયોગી ગણાય. જૈનપ્રતિપક્ષી તરીકે કુમારપાલને લગતી જે કેટલીક હકીકત એમાં આપેલી છે તે આપણા સમાજની સાંપ્રદાયિકતાનું ચિત્ર દોરવવામાં સાધનભૂત થાય તેવી વસ્તુ છે.

સિદ્ધરાજના સમયમાં લખાએલા ગણરત્નમહોદધિ નામના વર્ધમાનસૂરિએ રચેલા વ્યાકરણ વિષયક ગ્રંથમાં સિદ્ધરાજની સ્તુતિ દર્શાવનારાં કેટલાંક પદ્યો ઉદ્ધૃત કરેલાં છે.

મલયગિરિ સૂરિએ રચેલા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં કુમારપાલે અર્ણોરાજ ઉપર મેળવેલી જીતની નોંધ છે.

નેમિકુમારસુત વાગ્ભટકવિ રચિત કાવ્યાનુશાસનમાં અને સોમસુત કવિ બાહડના વાગ્ભટાલંકારમાં, અને હેમચંદ્રાચાર્યના છંદોનુશાસનમાં પણ સિદ્ધરાજ વગેરેની પ્રશંસાનાં પદ્યો નજરે પડે છે.

આ ઉપરાંત જૈન ભંડારોમાં કેટલાંક પરચુરણ પુસ્તકો મળી આવે છે જે ૧૪મા, ૧૫મા અને ૧૬મા સૈકામાં લખેલાં છે. એ પુસ્તકોમાં પ્રકીર્ણ કથા દૃષ્ટાંતો વગેરેનાં સંગ્રહો હોય છે જે લખનારે પોતાના વાચન–પઠન માટે, ગમે તો કોઈ ગ્રંથમાં વાંચેલી કે પછી જાતે કોઇ ઠેકાણેથી સાંભળેલી વસ્તુને પોતાની ભાષામાં લખી લીધેલી હોય છે. એ સંગ્રહોમાં કેટલીક ઐતિહાસિક

વાતો પણ હોય છે. મારા જોવામાં આવા ૫–૧૦ સંગ્રહો આવેલા છે અને તેમાંની આવી વાતોને તારવવાનો મેં કેટલોક પ્રયાસ પણ કર્યો છે.

આવા સંગ્રહોમાંથી મને એક એ નોંધ મળી કે–સિદ્ધરાજે જે રુદ્ર-મહાલય બંધાવ્યો તેની વ્યવસ્થાનો ભાર પ્રધાન આલિગને સોંપવામાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાના ખર્ચે સિદ્ધપુરમાં એક ચતુર્મુખ પ્રાસાદ બંધાવ્યો જેનું નામ રાજવિહાર આપવામાં આવ્યું. રાજાએ આથી પ્રસન્ન થઇને તેને સં. ૧૧૯૮માં કેટલાક ગ્રામોનો ગ્રાસ વગેરે કરી આપી તેનું સન્માન કર્યું વગેરે.

આવા જ એક સંગ્રહમાંથી એવી નોંધ મળી છે કે–સિદ્ધરાજે માલવા સાથે બાર વર્ષ સુધી લડાઇ જાહેર રાખી પણ ધારનો કીલ્લો સર ન કરી શક્યો, ત્યારે છેવટે યશઃપટહ નામના રાજ્યના પટ્ટહસ્તીના ભોગે ધારાનો ત્રિપોળીયો દરવાજો ભાંગવામાં આવ્યો. એ દરવાજાને જે લોઢાની મહાન્ અર્ગલા વળગાડેલી હતી તે ત્યાંથી ઉપાડી, વિજયની સ્મૃતિ તરીકેની એક વસ્તુરૂપે, સોમનાથના મંદિરની આગળ મુકવામાં આવી જે આજે પણ– એટલે કે સંગ્રહકારના કથન વખતે–ત્યાં પડેલી દેખાય છે. (સંગ્રહકારના વખત સુધી ત્યાં પડેલી હશે તેથી તેણે લખ્યું કે એ અર્ગલા આજે પણ ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.) મહમૂદ ગજનવીના ઇતિહાસ લેખક મુસલમાનોએ લખ્યું છે કે–મહમૂદે સોમનાથના મુખ્ય દ્વારના બારણાંઓ ત્યાંથી ઉપાડી જઇ ગજનીની જુમામસીદ આગળ, સ્મૃતિચિન્હ તરીકે મુકયાં હતાં. તેના જેવો જ આ પણ બનાવ કહી શકાય. કેવળ મુસલમાનો જ એમ કરતા હતા એવું નથી. હિંદુ રાજાઓમાં પણ એ પદ્ધતિ ચાલૂ હતી જેનો પુરાવો આ ઉલ્લેખ પૂરો પાડે છે.

लेखपद्धति

રાજકીય, સામાજિક અને વ્યાવહારિક કામકાજને લગતાં લખાણોનું સોદાહરણ જ્ઞાન આપવા માટે–રાજકીય શાસનપત્રો, આજ્ઞાપત્રો, દાનપત્રો, ન્યાયપત્રો, તથા અન્ય દસ્તાવેજો–ખતપત્રો–કૌટુંબિક સમાચારપત્રો આદિ કેવી પદ્ધતિએ લખવાં, તે સમજાવનારા લેખસંગ્રહની અથવા લેખપદ્ધતિ નામના ગ્રંથની કેટલીક જૂની લખેલી પ્રતિઓ મળી આવે છે. આવા જુદા જુદા ત્રણ–ચાર સંગ્રહોના આધારે લેખપદ્ધતિ નામનું એક પુસ્તક ગાયકવાડ સીરીઝમાં સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન્ શ્રીચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે પ્રકાશિત કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં જે સૌથી જૂનો અને વધારે મહત્ત્વનો સંગ્રહ છે તે

સંવત્ ૧૨૮૮ની આસપાસમાં કોઈ પંડિતે કરેલો લાગે છે. એમાં લગભગ ૫૦'સેક લેખોના નમૂના આપેલા છે જેમાંથી તત્કાલીન રાજકીય અને સામાજિક વ્યવહારોને લગતી અનેક ઉપયોગી બાબતોનો બહુ જ સારો સંગ્રહ તારવી શકાય છે. એમાંના ઘણાખરા દસ્તાવેજો—સાચા દસ્તાવેજો છે. તેમાં આપેલી વિગતો સાચી અને ઐતિહાસિક છે. માત્ર જે મિતિઓ એ દસ્તાવેજોની અંતે આપવામાં આવેલી છે તે બધી યથાર્થ છે એમ માનવાનું કારણ નથી. સંગ્રહ કરનારે, પ્રથમ અમુક મુખ્ય દસ્તાવેજો, જે વાસ્તવિક મિતિવાળા ભેગા કર્યા હશે, અને જે તેના સંગ્રહકાળ દરમ્યાન જ લખાયા હશે, તે જ મિતિ પ્રમાણે બીજા પણ તેવા બધા દસ્તાવેજોની મિતિ તેણે મુકી દીધી છે. પણ લેખગત મજકુરમાં ફેરફાર કરવાનું ખાસ કાંઈ કારણ ન હોવાથી, મિતિની માફક મજકુરમાં કલ્પિતતાનો સંભવ ઓછો છે અને અને તેથી તેમાંની વિગતો ઘણા ભાગે ઐતિહ્ય તથ્યવાળી છે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

એ લેખપદ્ધતિમાં, રાજા પોતાના ખંડિયા રાજા કે સામંતો વગેરેને, શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમાં જોડાવા માટે કેવી રીતે આદેશ પત્ર લખી મોકલે તેના લેખનો નમૂનો છે. કોઈ પણ બ્રાહ્મણ, ધર્માચાર્ય કે દેવસ્થાનને, પર્વ પ્રસંગે રાજા જે ભૂમિદાન વગેરે આપે છે તેનું શાસન કેવી રીતે લખી આપવું જોઈએ તેના લેખનો નમૂનો છે. રાજાઓ તરફથી, પોતાની હકુમતના જાગીરદારો—સામંતો, મહામાત્યો અને રાણા વગેરેને રાજ્ય તરફથી જે ભૂમિ ઈનામ તરીકે કે જાગીર તરીકે આપવામાં આવે, તેનો લેખ કેવી જાતનો હોય તેનો નમૂનો છે. રાજ્યના મોટા વ્યાપારીઓ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે, મોટા પ્રમાણમાં જે માલની લે આવ-જાવ કરે ત્યારે તેના રક્ષણ માટે કે જકાત વગેરેની ખાસ સગવડ કરી આપવા માટે, તે તે સ્થાનના અધિકારીઓને જે સૂચના કરવામાં આવે તેનો લેખ કેવી જાતનો હોવો જોઈએ તેનો નમૂનો છે. કોઇ વ્યક્તિને અમુક ગ્રામનો વાર્ષિક રાજકર ઉઘરાવવા માટે અમુક રકમનું જે ઊધડું આપવામાં આવે તો તેનો લેખ કેવો કરવો તેનો નમૂનો છે. એવી રીતે, મહામાત્ય તરફથી તેના હાથ નીચેના જુદા જુદા કારભારોના કારભારીઓને જે લખાણ મોકલવામાં આવે તેના નમૂનાઓ છે.

તેમજ લોકો વચ્ચે થતાં જમીનોનાં, ઘરોનાં, જાનવરોનાં કે બીજી તેવી વસ્તુઓનાં વેચાણ વગેરેનાં ખતપત્રોનાં લખાણો કેવી જાતનાં હોવાં જોઇએ

તેના નમૂનાઓ છે. બે રાજાઓ વચ્ચે જે સન્ધિ થાય તેનું લખાણ કેવું હોય તેનો નમૂનો છે. દાસી જો વેચાણથી રાખી હોય તો તેનું લખાણ કેવું હોવું જોઇએ; કોઇને વ્યાજે રકમ ધીરવી હોય તો તેનું લખાણ કેવું કરવું જોઇએ; ભાઇઓ ભાઇઓ વચ્ચે મિલ્કતની વ્હેંચણી કરવી હોય તો તેનો લેખ કેવો થવો જોઈએ—તેના અનેક નમૂનાઓ છે. કોઇ બે જણ વચ્ચે મિલ્કત આદિ માટે કોઇ પ્રકારનો ભારે કલહ થયો હોય અને પછી પાછળથી અમુક રીતે સમાધાન થયું હોય તો તેનો લેખ કેવો કરવો જોઇએ; કોઇ કુટુંબની અમુક વ્યક્તિ કુલાચારથી દૂર જાય, કુટુંબની કીર્તિને કલંક લગાડે તેવું આચરણ કરનારી નીવડે તો તે વિષે રાજમાં કેવી જાતનું લખાણ કરી આપવું જોઇએ; એક પરિણીત સ્ત્રીના છૂટાછેડા કરવામાં અને તેને બીજે પરણાવવામાં આવે તો તે વિષે રાજકીય સાક્ષ્યવાળું કેવું લખાણ થવું જોઇએ; ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના વ્યવહારના વિવિધ જાતનાં લખાણોનાં સુંદર અને ઉદાહરણભૂત પત્રોનો આમાં સંગ્રહ થએલો છે, અને તે પરથી એ કાલની અનેક સામાજિક રીતિ–નીતિઓને લગતી બાબતો પર કેટલોક અન્યત્ર અપ્રાપ્ય એવો પ્રકાશ પાડી શકાય છે.

ગૂજરાત બહારના રાજ્યોનાં ઇતિહાસમાં ગૂજરાતને લગતી બાબતોની નોંધો

पृथ्वीराजविजय काव्य

દિલ્લીના અંતિમ હિંદુ સમ્રાટ્ ચાહમાન પૃથ્વીરાજે, શાહબુદ્દિન સાથેના પહેલીવારના યુદ્ધમાં જે વિજય મેળવ્યો તેને લક્ષીને, ઘણું કરીને કાશ્મીરી કવિ જયાનકે પૃથ્વીરાજવિજય નામનું, પૃથ્વીરાજના ચરિત્ર વિષયનું ઘણું સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું. કમનસીબે અદ્યાપિ એ કાવ્ય આખું નથી મળ્યું. પૂનાના રાજકીય ગ્રંથસંગ્રહમાં, ભોજપત્ર પર, શારદાલિપિમાં લખેલી એની એક માત્ર ખંડિત પ્રતિ અત્યારે વિદ્યમાન્ છે. એ ગ્રંથમાં પ્રથમ ચાહમાન વંશનો કાવ્યાત્મક પરિચય આપી પછી પૃથ્વીરાજનું ચરિત્ર વર્ણન કરેલું છે. પૃથ્વીરાજનો પિતા સોમેશ્વર, ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહનો દૌહિત્ર થતો હતો અને તેથી તેની બાલ્યાવસ્થા ગૂર્જરરાજધાની અણહિલપુરમાં પસાર થઈ

હતી. સિદ્ધરાજના મૃત્યુ પછી તેનું લાલન-પાલન કુમારપાલે કર્યું હતું અને કોંકણપતિ મલ્લિકાર્જુન સાથે જે કુમારપાલની લડાઇ થઈ તેમાં તેણે ભાગ લીધો હતો. આ રીતે, ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક વાતો આ કાવ્યમાં વર્ણવેલી હોવાથી, ગૂજરાતના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રીમાં આ ગ્રંથની ગણના અગત્યની છે.

हम्मीर महाकाव्य

ચૌહાણવંશનો અંતિમ વીર અને પ્રતાપી રાજા હમીરદેવ થયો, જેની રાજધાની રણથંભોર હતી અને જેણે અલ્લાઉદ્દીન સાથે અદ્ભુત પરાક્રમ દાખવી પૃથ્વીરાજની કીર્તિને એકવાર હિંદુસ્થાનમાં પુનરુજ્જીવિત કરી હતી. એ ક્ષત્રિયવીરની યશોગાથા ગાવા માટે. જૈન વિદ્વાન્ નરચંદ્રસૂરિએ, સંવત્ ૧૪૦૦ની આસપાસ, હમ્મીર મહાકાવ્ય નામનો સરસ ગ્રંથ બનાવ્યો. એ કાવ્યમાં ૧૪ સર્ગ છે અને કુલ મળીને કોઈ ૧૫૮૩ જેટલાં પદ્યો છે. એ ચાહમાન મહાવીર, જે રીતે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી સાથે યુદ્ધ ખેલ્યો અને પોતાની કુલકીર્તિને અમર બનાવી સ્વર્ગે સીધાવ્યો, તેનો બહુ જ રસપ્રદ ચિતાર એ કાવ્યમાં આપ્યો છે. એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ તેટલું જ ઉંચું છે. ગૂજરાતના સામ્રાજ્ય માટે આગળીયા જેવું રક્ષક ગણાતું એ હમીરનું રણથંભોરનું રાજ્ય નષ્ટ થયું કે તે પછી તરત જ ઇસ્લામી સૈન્યના બુભુક્ષિત ટોળાંઓ ધનધાન્ય પરિપૂર્ણ ગૂર્જરભૂમિ ઉપર તૂટી પડયા. શક્તિહીન કર્ણ વાઘેલો, પોતાની પ્રજાને અનાથવત્ રખડતી મુકીને નાસી ગયો, અને ગૂજરાતની સ્વતંત્રતા સહજભાવે સદાના માટે નષ્ટ થઇ ગઇ. એ બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજવામાં આ ગ્રંથગત સામગ્રી ઉપયોગી થાય તેમ છે.

पद्मनाभकृत कान्हडदे प्रबंध

દિલ્લી અને ગૂજરાતની વચ્ચે જેમ રણથંભોરનું રાજ્ય એક મોટા સંરક્ષક દુર્ગ જેવું હતું, તેવું જ, સિંધ અને ગૂજરાત વચ્ચેના રાજમાર્ગ ઉપર જાલોરનું રાજ્ય હતું. ત્યાં પણ ચૌહાણવંશની જ એક શાખાનું રાજ્ય હતું અને હમીરના જેવો જ વીર પુરુષ કાન્હડદે તે વખતે એ રાજ્યનો અધિનાયક હતો. અણહિલપુરનું રાજ્યસિંહાસન હસ્તગત કર્યા પછી તરત જ અલ્લા-ઉદ્દીનની દૃષ્ટિ એ રાજ્ય ઉપર પડી અને એક પ્રચંડ સૈન્ય જાલોરના કિલ્લા તરફ રવાના કરી તેને પણ પાદાક્રાંત કર્યો. વીરવર કાન્હડદે ઘણી વીરતા

સાથે લડયો અને આખરે વીરગતિને પામ્યો. એ ચૌહાણુકુલતિલકની કીર્તિકથાનું વર્ણન કરવા, પદ્મનાભ નામના વીસનગરા નાગર કવિએ, સંવત્ ૧૫૧૨માં, ગૂજરાતી ભાષામાં, કાન્હડદે પ્રબંધ નામનું સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું. પદ્મનાભ કાન્હડદેના જ વંશજ ચૌહાણ રાજા અખેરાજનો રાજકવિ હતો. એ પ્રબંધમાં, અણહિલપુરના રાજ્યના નાશની કથા પણ વિસ્તારથી આપેલી છે. કઇ રીતે કર્ણવાઘેલાનો પ્રધાન માધવ નાગર, રાજાએ કરેલા પોતાની ભાઇ ની સ્ત્રી ઉપરના અત્યાચારથી કુપિત થઇ, દિલ્લીના બાદશાહને જઇને મળ્યો અને તે વેર વાળવા ગૂજરાત ઉપર મ્લેચ્છોના સૈન્યને તેડી લાવ્યો, વગેરે હકીકત એ જ પ્રબંધમાં મુખ્યપણે મળે છે અને તેથી ગૂજરાતના સ્વાતંત્ર્યના અંતિમ સમય માટે એ ગ્રંથ ઘણો અગત્યનો છે.

मदनकविनी पारिजातमंजरी नाटिका

ચાલુક્ય ભીમદેવ બીજાના વખતમાં, ગૂજરાતમાં એક પ્રકારની અરાજકતા જેવી સ્થિતિ થઈ પડી હતી. મેવાડ અને માલવા પર ગૂજરાતનું જે આધિપત્ય હતું તે તેથી લગભગ નષ્ટપ્રાય થયું હતું એટલું જ નહિ પણ ઉલટા ત્યાંના રાજાઓ ગૂજરાત ઉપર આક્રમણ કરવાના પ્રયત્નો પણ કરવા લાગ્યા હતા. અણહિલપુરના રાજવંશમાં આંતરકલહ જામેલો હતો. વિ. સં. ૧૨૭૦ની આસપાસ, કોઇ જયન્તસિંહ નામ રાજવંશી ભીમદેવની વિરુદ્ધ પોતાને ગૂજરાતનો મહારાજાધિરાજ જાહેર કરી કયાંક સત્તા ચલાવતો હતો. એ વખતે માલવાની ધારવાળી શાખાનો પરમાર રાજા અર્જુનવર્મા ગૂજરાત ઉપર લાગ સાધી ચઢી આવ્યો; અને પાવાગઢની નીચે એ નામધારી રાજા જયન્તસિંહ સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને એ તરફનો ગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ પોતાના કબજે કર્યો. એ વિજયના ઉપલક્ષ્યમાં, અર્જુનવર્માના રાજકવિ મદને પારિજાતમંજરી નામની એક નાટિકા બનાવી, જે વસન્તોત્સવના સમયે ધારાના સરસ્વતી મંદિરમાં ભજવવામાં આવી. આ નાટિકાના બે જ અંકો શિલા ઉપર કોતરેલા ધારાના એ સરસ્વતી મંદિરની દિવાલમાં, જેને મુસલમાનોએ પાછળથી મસ્જીદ બનાવી દીધી છે, ચણેલાં મળી આવ્યાં છે. માલવાના એ રાજાએ ગૂજરાત ઉપર કરેલા આ આક્રમણનું પ્રબંધચિંતામણિમાં સૂચન છે. ગૂજરાત અને માલવાના સંબંધના પ્રકરણમાં આ કૃતિ કામની છે.

ગ્રન્થપ્રશસ્તિઓ

ગ્રન્થગત સાધનસામગ્રીનો એક બીજો પ્રકાર છે જે તરફ શોધકોનું લક્ષ્ય જોઈએ તેવું હજી ગયું નથી; પણ તેની ઉપયોગિતા શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોનાં લખાણો જેટલી જ મૂલ્યવાળી ગણી શકાય. એ પ્રકાર તે ગ્રંથો રચનારા અને ગ્રંથોની નકલો કરનારા–કરાવનારાઓની નાની મોટી પ્રશસ્તિઓનો છે. દુર્ભાગ્યે, પ્રસ્તુત યુગના પૂર્વ ભાગમાં થએલા ગ્રંથોમાં તો આવી પ્રશસ્તિઓ નથી મળતી; પણ ૮મા ૯મા સૈકા પછીના બનેલા ગ્રંથોમાંના કોઇ કોઈમાં એ મળી આવે છે. સિદ્ધરાજ પછીના ગ્રંથોમાંની એ પ્રશસ્તિઓની સંખ્યા ઘણી સારી છે અને એમાંથી કેટલીએ કામની બાબતો મળી આવે છે. આ પ્રશસ્તિઓના બે પ્રકાર છે; જેમાં એક તો ગ્રંથની રચના કરનારની પ્રશસ્તિઓનો છે અને બીજો ગ્રંથની નકલ કરાવનારની પ્રશસ્તિઓનો છે. ગ્રંથ રચનારની પ્રશસ્તિઓમાં ગ્રંથકાર પોતાનો કેટલોક પરિચય આપે છે જેમાં મુખ્યપણે ગુરુપરંપરા અને ગ્રંથ રચવાના સમય અને સ્થાનાદિનો નિર્દેશ હોય છે. બે–ત્રણ–ચાર શ્લોકો જેટલી નાની કૃતિઓથી લઇ સો–સવાસો શ્લોકો જેટલી મોટી પ્રબંધાત્મક પણ આવી ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ મળે છે. આ પ્રકારની પ્રશસ્તિઓની સંખ્યા, એમ તો સેંકડો જેટલી થવા જાય છે પણ એ બધી જ કાંઇ આપણા વિષયમાં, સરખી જ, મહત્ત્વની કે કામની નથી હોતી. એમાંની ઘણી ખરી તો માત્ર સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસમાં જ ઉપયોગી થાય તેવી હોય છે; પણ કેટલીક તેથી વધારે વ્યાપક અને ઉપયોગી સામગ્રી પણ પૂરી પાડનારી હોય છે.

આવી પ્રશસ્તિઓમાંની બે ચારની નોંધ અહિં જાણવા ખાતર આપી જાઉં.

(૧) ઉપર કુવલયમાલા નામની કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ગ્રંથની અંતે કર્તાએ ૨૮–૩૦ ગાથા જેટલી લાંબી પોતાની પારચાયક પ્રશસ્તિ આપી છે. ગૂર્જર દેશ વિષેનો સાહિત્યગત જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ, જ્યાંસુધી હું ધારૂં છું, આ જ પ્રશસ્તિમાં મળે છે. તોરમાણ (જે હૂણવંશીય મિહિરકુલનો બાપ હતો) રાજાની રાજધાની ક્યાં હતી તેનો પુરાવો કોઈ પણ ઇતિહાસમાં નથી મળતો, તે આ પ્રશસ્તિમાંથી મળી આવે છે. પ્રતિહાર વંશની રાજધાની કનોજ થઈ તે પહેલાં, રાજપૂતાનામાં તેનું પાટનગર કયું હતું, તે વિષે વિદ્વાનોએ અનેક તર્ક–વિતર્કો કરેલા છે પણ જેનો કશો નિર્ણયાત્મક ઉલ્લેખ ક્યાંએ નહોતો મળતો તે આ કથામાંથી

મળી આવે છે. જૈન આચાર્યોમાં સુપ્રસિદ્ધ અને મહાન્ પંડિત હરિભદ્રસૂરિ ક્યારે થઈ ગયા, તેના સંબંધમાં યુરોપના અને હિંદના અનેક વિદ્વાનોએ ઘણી લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ કરી છે અને અનેક મતો પ્રતિપાદિત કર્યા છે પણ જે બધા જ અનિશ્ચયાત્મક હતા, તેનો નિર્ણય આ કથાની પ્રશસ્તિના લેખથી ઘણી સારી રીતે થઈ જાય છે. આવી રીતે આ એક જ પ્રશસ્તિના આધારે અનેક ઐતિહાસિક ગુંચો ઉકેલી શકાય છે.

(૨) સંવત્ ૧૧૯૩માં શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના જૈન આચાર્યે મુનિસુવ્રતજિન ચરિત્ર નામનો એક મોટો પ્રાકૃત ગ્રંથ બનાવ્યો. એ ગ્રંથની અંતે લગભગ સો શ્લોક જેવડી મોટી પ્રશસ્તિ ગ્રંથકારે આપી છે. એ પ્રશસ્તિમાં તેમણે પોતાના દાદાગુરુ અને ગુરુનું ગુણવર્ણન કેટલાક વિસ્તાર સાથે કર્યું છે. તેમાં શાકંભરીના રાજા પૃથ્વીરાજ, ગ્વાલિયરના રાજા ભુવનપાલ, સોરઠના રાજા ખેંગાર અને અણહિલપુરના નૃપતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. પાટણનો એક સંઘ ગિરનાર તીર્થની યાત્રાર્થે ગયો ત્યારે વનથલીમાં તેણે છેલ્લો પડાવ નાંખ્યો. એ સંઘમાં આવેલા લોકોની આભૂષણ વગેરેની સ્મૃદ્ધિ જોઈ સોરઠના રા ખેંગારની દાનત બગડી. તેના લોભી સહચરોએ તેને કહ્યું કે પાટણની બધી લક્ષ્મી ઘેર બેઠાં તારે ત્યાં આવી છે માટે એ બધા લોકોને લૂટી પોતાનો ખજાનો તર બનાવ. એક તરફ લક્ષ્મીનો લોભ અને બીજી તરફ જગત્‌માં થનાર અપકીર્તિના ભયના વમળમાં તે સપડાણો. કેટલાયે દિવસ સુધી સંઘને ત્યાંથી ખસવાની તેણે રજા ન આપી. ગ્રંથકારના ગુરુ આચાર્ય હેમચંદ્ર (આ હેમચંદ્ર બીજા છે) જેઓ બહુ પ્રભાવશાલી સાધુ હતા, તેઓ પ્રસંગ સાધી રા ખેંગારની સભામાં ગયા અને તેને ધર્મોપદેશ આપી તેના દુષ્ટ વિચારથી તેને પરાવર્તિત કર્યો અને સંઘને આપત્તિમાંથી છોડાવ્યો વગેરે. આવી કેટલીક નજરે જોએલી ઐતિહાસિક બાબતો ગ્રંથકારે એ પ્રશસ્તિમાં આપેલી છે. અણહિલવાડ, ભરુચ, આશાપલ્લી, હર્ષપુર, રણથંભોર, સાચોર, વણથલી, ધોલકા અને ધંધુકા વગેરે સ્થળોનો તેમજ મંત્રીવર સાંતુ, અણહિલપુરનો મહાજન સીયા, ભરુચનો શેઠ ધવલ અને આશાપલ્લીનો શ્રીમાળી શેઠ નાગિલ વગેરે કેટલાક નામાંકિત નાગરિકોનો નિર્દેશ પણ એમાંથી મળી આવે છે.

(૩) એ જ શ્રીચંદ્રસૂરિના એક ગુરુભ્રાતા નામે લક્ષ્મણગણીએ સં. ૧૧૯૯ ના માઘ સુદી દશમીને ગુરુવારના દિવસે, માંડલમાં રહીને સુપાસનાહચરિય નામનો એક તેવો જ બીજો મોટો પ્રાકૃત ગ્રંથ પૂરો કર્યો. એ ગ્રંથની અંતે

૧૭ ગાથાવાળી પ્રશસ્તિ આપી છે તેમાં ઉપરની પ્રશસ્તિમાં વર્ણવેલી વિગતમાંથી થોડીકનું સૂચન કર્યું છે; પણ વિશેષ મહત્ત્વની નોંધ એમાં એ કરેલી છે, કે જે સમયે એ ગ્રંથ પૂરો થયો તે વખતે, અણુહિલપુરમાં રાજા કુમારપાલ રાજ્ય કરતો હતો. કુમારપાલના રાજ્યનો આ સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ ગણાય. પ્રબંધચિંતામણિ વગેરેમાં એ રાજાની રાજ્યગાદીએ બેસવાની જે સં. ૧૧૯૯ની સાલ આપી છે તે આ તત્કાલીન અને અસંદિગ્ધ કથનથી સર્વથા સત્ય ઠરે છે. ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકરે, થોડા વર્ષ અગાઉ, ગોધરા અને મારવાડના એક લેખનો ભ્રમપૂર્ણ અર્થ કરી, કુમારપાલ સં. ૧૨૦૦ પછી ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઇએ અને તેથી પ્રબંધચિંતામણિમાં આપેલી સાલ બરાબર ન હોવી જોઇએ, એવો મત બાંધ્યો છે તે આ પ્રશસ્તિના ઉલ્લેખ પરથી સર્વથા ભ્રાંત ઠરે છે.

(૪) સંવત્ ૧૨૧૬માં, અણુહિલપુરમાં જ, કુમારપાલના રાજ્ય વખતે હરિભદ્રસૂરિ નામના એક આચાર્યે નેમિનાથચરિત્ર નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો. એની અંતે અપભ્રંશ ભાષાની ૨૩ કડીઓવાળી પ્રશસ્તિ આપી છે. મંત્રી પૃથ્વીપાલની પ્રેરણાથી આચાર્યે એ ગ્રંથની રચના કરી છે તેથી પોતાની ગુરુપરંપરા વગેરેના પરિચયની સાથે એ મંત્રીના પૂર્વજોનો પણ થોડોક પરિચય એમાં આપ્યો છે. મંત્રી પૃથ્વીપાલ, સુપ્રસિદ્ધ દંડનાયક મંત્રી વિમલસાહ પોરવાડનો વંશજ હતો. એના પૂર્વજો અણુહિલપુર વસ્યું તે દિવસથી ત્યાં આવીને વસ્યા હતા. મૂળ એ લોકો શ્રીમાલના નિવાસી પણ પાછળથી, પાટણ પાસેના ગાંભૂ નામના સ્થાનમાં આવીને વસેલા. વનરાજના વખતમાં એ વંશનો પ્રસિદ્ધ પુરુષ ઠક્કુર નિન્નય કરીને હતો. તે હાથી, ઘોડા અને ધનસમૃદ્ધિના ધામ જેવો હતો. વનરાજે તેને પોતાના પિતા જેવો ગણ્યો હતો અને પોતે વસાવેલી નવીન રાજધાની પાટણમાં તેને આગ્રહપૂર્વક લઈ જઈ વસાવ્યો હતો. એ ઠક્કુર નિન્નયનો લહર નામે મોટો પરાક્રમી પુત્ર થયો જે વિંધ્યાચળમાં જઈ સેંકડો હાથી પકડી લાવ્યો અને ગૂજરાતના ઊગતા સામ્રાજ્યને બળવાન્ બનાવવામાં તેણે મોટો ભાગ ભજવ્યો. વનરાજથી લઇ દુર્લભરાજ ચાલુક્ય સુધીના ૧૧ રાજાઓના કોઇ ન કોઇ જાતના પ્રધાનપદે એ વંશના પુરુષો ક્રમથી ચાલ્યા આવ્યા હતા. દુર્લભરાજના વખતમાં વીર નામે પ્રધાન થયો; તેના બે પુત્રઃ મોટો નેઢ અને નાનો વિમલ. મોટો પુત્ર ભીમદેવનો મહામાત્ય થયો અને નાનો દંડનાયક થયો. ભીમના આદેશથી આબુના પરમાર રાજાને જીતવા માટે વિમલ મોટું સૈન્ય લઇ ચંદ્રાવતી ગયો અને તેને જીતી ગૂજરાતનો સામંત બનાવ્યો. પછી તેણે અંબાદેવીની કૃપાથી આબુ ઉપર

સુપ્રસિદ્ધ આદિનાથનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. નેઢનો પુત્ર ધવલ થયો જે કર્ણદેવનો એક અમાત્ય હતો. તેનો પુત્ર આનંદ થયો જે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના સમયમાં પણ કોઈએક પ્રધાનપદે હતો. તેનો પુત્ર મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ. એણે આબુ ઉપર વિમલસાહના મંદિરમાં પોતાના પૂર્વજોની હસ્તિસ્કંધારૂઢ ૭ મૂર્તિઓ બનાવી. પાટણના પંચાસર પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં એક ભવ્ય સભામંડપ બનાવ્યો, તેમ જ ચંદ્રાવતી, રોહા, વારાહી. સાવણવાડા આદિ ગામોમાં પણ દેવસ્થાનો વગેરે બંધાવ્યાં. અનેક પુસ્તકો લખાવી ભંડારોમાં મુકાવ્યાં. ઇત્યાદિ હકીકત આ પ્રશસ્તિમાં આપી છે જે એક આખાયે પ્રબંધની ગરજ સારે છે.

વનરાજ વિષેનો સાહિત્યમાં આવેલો આ ઉલ્લેખ સૌથી પહેલો ગણાય. વિમલમંત્રી વિષેની આમાંની નોંધ પણ સૌથી પહેલી ગણાય. ગૂજરાતના રાજવંશ અને પ્રધાનવંશની આ અવિચ્છિન્ન પરંપરા, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણી મૂલ્યવાન્ માની શકાય, અને એથી આ પ્રશસ્તિ આપણને ગૂજરાતના ઇતિહાસની માળાનો એક કિંમતી મણકો પૂરો પાડે છે.

(૫) વસ્તુપાલના નરનારાયણાનંદ નામે કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં એના કુળનો યોગ્ય પરિચય મળે છે, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

(૬) સોમેશ્વર કવિએ સુરથોત્સવ નામના કાવ્યમાં પોતાના વંશનો જે પરિચય આપ્યો છે તે પરથી ગૂજરાતના ચૌલુક્ય વંશના રાજપુરોહિતના ગૌરવશાલી કુળનો ઘણો સારો પરિચય મળે છે અને બીજે ઠેકાણે નહિ જણાતી એવી કેટલીક ઇતિહાસની કડીઓ પણ એમાંથી જડી આવે છે.

(૭) વિ. સં. ૧૨૫૫ માં મુનિરત્નસૂરિ નામના વિદ્વાને, જૈન માન્યતા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણવાસુદેવ, જે ભાવી અવતારમાં જૈન તીર્થંકર થવાના છે, તેમને લગતું એક પુરાણાત્મક ચરિત્ર બનાવ્યું છે. એ ગ્રંથની અંતે ૩૪ પદ્યોવાળી એક પ્રશસ્તિ આપી છે. તેમાં એ કાલની ગૂજરાતની કેટલીક પ્રમુખ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. જે ગૃહસ્થની પ્રેરણાથી એ ચરિત્રની રચના કરવામાં આવી, તે કુમારપાલના મહામાત્ય યશોધવલનો પુત્ર જગદેવ હતો. તે જાતિએ શ્રીમાલ વૈશ્ય હતો અને તેનું મૂળ વતન વારાહી હતું. જગદેવ ખૂબ વિદ્વાન્ હતો અને બાલપણમાં જ કવિતા કરતો હતો, તેથી હેમાચાર્યે તેને બાલકવિની પદવી આપી હતી; અને ત્યારથી તે

લોકોમાં પોતાના એ ઉપનામે જ સર્વત્ર ઓળખાતો હતો. એ બાલકવિનો જીવલગ મિત્ર મંત્રી નિર્નય નામનો બ્રાહ્મણ હતો જેનો પિતા રુદ્રશર્મા, રાજા કુમારપાલનો રાજજ્યોતિષી હતો. એ મંત્રી નિર્નય અને બીજો કોઈ પ્રસિદ્ધ ભટ્ટ સૂદન બન્ને રાજમાન્ય બ્રાહ્મણ હતા છતાં જૈનધર્મ પ્રતિ ખૂબ સહાનુભૂતિ રાખતા હતા. મુનિરત્નસૂરિની એ કૃતિની પ્રથમ નકલ, ગૂર્જર જ્ઞાતીય મંત્રી ઉદયરાજના વિદ્વાન્ પુત્ર સાગરચંદ્રે લખી હતી, અને રાજ્યનો વરીષ્ઠ ન્યાયાધીશ કવિ કુમાર, જે કવિ સોમેશ્વરનો પિતા થાય, તેણે તેનું સંશોધન કર્યું હતું. વૈયાકરણાગ્રણી પં. પૂર્ણપાલ અને યશઃપાલ, સ્વયં બાલ કવિ, તથા આમણ અને મહાનંદ નામના સભ્યોએ એ ચરિત્રનું પ્રથમ શ્રવણક ર્યું હતું. પછી મંત્રી બાલ કવિએ એ ગ્રંથની પોતાના ખર્ચે કેટલીક નકલો કરાવી અને વિદ્વાનોને ભેટ આપી.

આમાં સૂચવેલા કુમારપાલના મહામાત્ય યશોધવલનો નામનિર્દેશ, સં. ૧૨૧૮ના કુમારપાલ વિષયક એક લેખમાં આવે છે. ગૂર્જરરાજ્યપુરોહિત કવિ સોમેશ્વરનો પિતા કવિ કુમાર, બીજા ભીમદેવના વખતમાં, સં. ૧૨૫૫ ના અરસામાં, ગૂજરાતનો વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હતો એ વાત આ પ્રશસ્તિના લેખ પરથી નવી જાણવામાં આવે છે. જૈન વિદ્વાનો અને રાજના અગ્રગણ્ય બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોમાં પરસ્પર કેટલી બધી સહાનુભૂતિ અને મિત્રતા હતી તેનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપણને અપ્રશસ્ત પુરું પાડે છે.

માત્ર ટુંક પરિચયની ખાતર આ ૬–૭ પ્રશસ્તિઓની અહિં નોંધ લીધી છે; અને આ જાતની પ્રશસ્તિઓ, જેમ મેં ઉપર કહ્યું છે, સંખ્યામાં સેંકડો જેટલી મળે છે.

હવે આ ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓનો જે બીજો પ્રકાર તેની પણ ટુંક નોંધ લઈએ. આ પ્રકારને મેં **પુસ્તકપ્રશસ્તિ** આવું નામ આપેલું છે. ઉપરના પ્રકારને **ગ્રંથપ્રશસ્તિ**ના નામે સંબોધી શકાય. પુસ્તકપ્રશસ્તિ એટલે, આગળના વખતમાં જે જ્ઞાનપ્રિય ગૃહસ્થો થતા તે પોતાના ખર્ચે, જેમ આજે પુસ્તકો છપાવીએ છીએ તેમ, તાડપત્રાદિ પર પુસ્તકો લહીઆ-પાસે લખાવતા અને તે પુસ્તકો વિદ્વાનોને તેમજ જાતીય પુસ્તક ભંડારોને ભેટ આપતા. કેટલાક શ્રીમાનો તો આ કામમાં હજારો લાખો રૂપીઆ ખર્ચ કરતા અને સ્વતંત્ર એવા સરસ્વતી ભંડારો પણ સ્થાપન કરતા. વસ્તુપાલ તેજપાલ વગેરેએ આવા અનેક જ્ઞાનભંડારો સ્થાપન કર્યા હતા તેવા ઉલ્લેખો એમના

વિષેના ગ્રંથોમાં, જ્યાં ત્યાં મળી આવે છે. જે ગૃહસ્થો આવા જ્ઞાનોદ્ધારના કામમાં દ્રવ્ય ખર્ચતા, તેમના આ સુકૃત્યના સ્મરણાર્થ વિદ્વાનો તેની નાની મોટી પ્રશસ્તિ બનાવતા અને તે પ્રશસ્તિ એમના લખાવેલા દરેક પુસ્તકની પાછળ લખવામાં આવતી. આ પ્રશસ્તિઓની રચના પણ લગભગ ઉપરની પ્રશસ્તિઓ જેવી જ હોય છે અને એમનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ સર્વથા તેમના જેટલું જ આંકી શકાય.

પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર અને પૂના વગેરેના પુસ્તકસંગ્રહોમાં તાડપત્રની જે પ્રતિઓ છે તેમાંની કેટલીયે પ્રતિઓમાં અંતે આવી પ્રશસ્તિઓ લખેલી મળે છે. કીલ્હોર્ન, પીટર્સન, બ્યુલ્હર અને ભાંડારકર વગેરે પુસ્તક ગવેષકોના ગવેષણકાર્ય નિરૂપક રીપોર્ટોમાં આવી કેટલીક પ્રશસ્તિઓ પ્રકટ થઈ છે. ઘણી પ્રશસ્તિઓ હજી અપ્રકટ છે. મેં આવી અનેક પ્રશસ્તિઓનો એક સંગ્રહ તૈયાર કર્યો છે જે અત્યારે પ્રેસમાં છે. વિક્રમના ૧૨ મા સૈકાના પ્રારંભ પછી લખેલી પ્રતિઓમાં આવી પુસ્તકપ્રશસ્તિઓ મળી આવી છે. તે પહેલાંની મારી જાણમાં નથી. તેનું કારણ એ છે કે આપણા દેશમાં જે તાડપત્ર પર લખેલાં પુસ્તકો મળે છે તેમાં સૌથી જૂનાં લગભગ એજ કાળનાં ગણી શકાય. એ પહેલાંનાં લખેલાં પુસ્તકો મળતાં નથી. મારા સંગ્રહની સૌથી જૂની પુસ્તકપ્રશસ્તિ વિ. સં ૧૧૩૯ની છે. સિદ્ધરાજના વારામાં લખાયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા કાંઈક સારી મળે છે. એ પછી કુમારપાલ, ભીમદેવ, વીસલદેવ, અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરેના સમયની કેટલીક મળે છે. આ પ્રશસ્તિઓ મોટે ભાગે જૈન શ્રાવકોના કુટુંબોને લગતા ઇતિહાસ માટે કામની છે; પણ એ કુટુંબો-માંથી કેટલાક રાજ્યાધિકારીઓ વગેરે પણ હતા અને તેથી એમના પરિ-ચયમાં રાજા વગેરેના ઉલ્લેખો પણ જ્યાં ત્યાં મળી આવે છે. સામાજિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય એવા સર્વસામાન્ય ઉલ્લેખો પણ આમાંથી ઘણા મળી શકે છે.

ઉદાહરણ તરીકે એક પ્રશસ્તિનો કાંઈક પરિચય કરીએ. પાટણ પાસેના સંડેર ગામના રહેવાસી પરબત અને કાન્હા નામના બે ભાઈઓએ, સં. ૧૫૭૧માં સેંકડો ગ્રંથો પોતાના ખર્ચે લખાવી એક મોટો જ્ઞાનભંડાર સ્થાપિત કર્યો. એ કાર્યની કીર્તિ કથનારી ૩૩ શ્લોકની એક પ્રશસ્તિ એમના લખાવેલાં દરેક પુસ્તકની અંતે લખવામાં આવેલી છે. પૂના, ભાવનગર, પાટણ અને પાલીતાણાના જૈન ભંડારોમાં એમની લખાવેલી એ હસ્તપ્રતો

પણ વિદ્યમાન છે. એ પ્રશસ્તિમાં એના પૂર્વજોનો જે સારો સરખો પરિચય આપેલો છે તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે તારવી શકાય.

સંડેરગામમાં, આગળના વખતમાં, પોરવાડ જાતિનો આભૂ નામે શેઠ થઈ ગયો. તેની ૪થી પેઢીએ ચંડસિંહ નામે પુરુષ થયો જેના ૭ પ્રતાપી પુત્રો હતા. એ પુત્રોમાં સૌથી મોટો પેથડ. તેને, પોતાના નિવાસસ્થાનના સ્વામી સાથે કોઇ કારણથી કલહ થયો અને તેથી તે સ્થાન છોડી, બીજા નામના એક ક્ષત્રિય વીરનરની સહાયતાથી બીજાપુર નામનું નવું ગામ તેણે વસાવ્યું. એ ગામમાં રહેવા આવનાર લોકો પરનો કર અર્ધો કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં તેણે એક જૈનમંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં પીતલમય મહાવીર જિનની વિશાલ મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવી. એ પેથડે આબુ પરના વસ્તુપાલ–તેજપાલના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. કર્ણદેવના રાજ્ય સમયમાં, સંવત્ ૧૩૬૦માં, પોતાના ૬એ ભાઈઓ સાથે તેણે શત્રુંજય ગિરનાર વગેરેની યાત્રાર્થે મોટો સંઘ કાઢ્યો. તે પછી તેણે બીજી ૬ વાર એ તીર્થોની સંઘ સાથે યાત્રાઓ કરી હતી. સં. ૧૩૭૭માં ગૂજરાતમાં મોટો દુકાળ પડ્યો તે વખતે લાખો દીનજનોને અન્નદાન આપી તેણે તેમના પ્રાણ બચાવ્યાં. હજારો સોનામહોરો ખર્ચી તેણે ૪ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા. એ પેથડની ૪થી પેઢીએ મંડલિક નામે પુરુષ થયો જેણે કેટલાંયે મંદિરો, ધર્મશાળાઓ વગેરે ધર્મસ્થાનો કરાવ્યાં. સંવત ૧૪૬૮માં દુકાળ પડ્યો તે વખતે તેણે લોકોને પુષ્કળ અન્ન આપી સુખી કર્યા. સં. ૧૪૭૭માં મોટો સંઘ કાઢી શત્રુંજય વગેરે સ્થળોની યાત્રા કરી. તેનો પુત્ર ઠાઇઆ અને તેનો વિજિતા થયો. તેના ત્રણ પુત્ર પર્વત, ડુંગર અને નરબદ. પર્વત અને ડુંગર નામના બંને ભાઇઓએ મળીને સં. ૧૫૫૯માં એક વિદ્વાનને ઉપાધ્યાય પદ્દવી અપાવવાનો મોટો મહોત્સવ કર્યો. સં. ૧૫૬૦માં તેમણે જીરાવલા અને આબુ વગેરે સ્થાનોની યાત્રા કરી. ગંધાર બંદરમાં ગયા ત્યારે ત્યાંના બધા ઉપાશ્રયોમાં કલ્પસૂત્રનાં લખેલાં પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં. ડુંગરે પોતાના ભાઇ પર્વત સાથે મળી સં. ૧૫૯૧માં પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડાર લખાવ્યો. ડુંગરનો પુત્ર કાન્હા થયો, વગેરે. આ રીતે, આ પ્રશસ્તિમાં એક ધનાઢ્ય કુટુંબનો ૩૦૦ કરતાં વધારે વર્ષનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપી દેવામાં આવ્યો છે. સં. ૧૩૭૭માં અને ૧૪૬૮માં ગૂજરાતમાં ભારે દુકાળો પડ્યા હતા તેની નોંધ પણ આ પ્રશસ્તિ પૂરી પાડે છે. ૧૩૬૦માં કર્ણદેવનો રાજ્ય અમલ સારી પેઠે ચાલતો હતો એ વાત પણ એમાંથી મળી આવે છે. પેથડ શેઠે

કાઢેલા આ સંઘનું વર્ણન, તત્કાલીન કૃતિ નામે પેથડરાસ જેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, તેમાં જે વિગતથી આપેલું છે તેને પણ, બસો વર્ષ પછી લખાએલી આ પ્રશસ્તિથી બમણી પુષ્ટિ મળી રહે છે. આથી, આ જાતની પ્રશસ્તિઓ ઐતિહાસિક તત્ત્વ કેટલું વિશ્વસનીય ધરાવે છે એ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

આવી પુસ્તકપ્રશસ્તિઓમાંથી, શ્રીમાલ, પોરવાડ, ઓસવાલ, ડીસાવાલ, પલ્લીવાલ, મોઢ, વાયડા, ધાકડ, હૂંબડ, નાગર આદિ ગૂજરાતની પ્રધાન પ્રધાન વૈશ્ય જાતિના અનેક કુટુંબોનો પ્રમાણિક પરિચય મેળવી શકાય.

વળી, આ પ્રશસ્તિઓનો એક ત્રીજો પણ પ્રકાર છે જે પ્રમાણમાં ટુંકી—થોડીક વિગતો આપનારી હોય છે. આ પ્રશસ્તિઓ તે ગ્રંથોની નકલ કરનારા—લહીઆઓની પરિચાયક હોય છે.

એ પ્રાચીન કાળમાં, પુસ્તકો, આપણા દેશમાં તો મોટે ભાગે તાડપત્ર પર લખાતાં. એ લખવામાં ઘણા શ્રમ અને સમયની આવશ્યકતા રહેતી. તાડના ઝાડનાં ખરબચડાં અને બરડ પાનડાઓને લખવા યોગ્ય સુંવાળાં અને ચીકણાં બનાવવા માટે કેટલીએ ક્રિયાઓ કરવી પડતી. સ્યાહી પણ ખાસ પ્રક્રિયા દ્વારા બનાવવામાં આવતી. લખનાર—નકલકરનારના અક્ષરો સુંદર, મરોડદાર અને સુરેખ થતા. આ નકલ કરનારામાંનો મોટો ભાગ વિદ્વાન્, પંડિત અને રાજ્યના અધિકારી વર્ગમાંનો રહેતો. કાયસ્થ, નાગર અને ક્વચિત્ જૈન લેખકો આ કામ કરતા. પાટણ વગેરેના ભંડારોમાં જે તાડપત્રનાં પુસ્તકો છે, તેમાંનાં કોઈ મંત્રી અને મંત્રીપુત્રના હાથના લખેલાં છે તો કોઇ દંડનાયક અને આક્ષપટલિકના હાથનાં લખેલાં છે. જૈન યતિઓનો મોટો ભાગ આ લેખનકળા જાણતો અને તેઓ પોતાના ઉપયોગનાં ઘણાખરાં પુસ્તકો પોતે જ લખતા. મોટા મોટા આચાર્યો સુદ્ધાં નિયમિત આ લેખનકાર્ય ચાલૂ રાખતા. આ લિપિકારો, પોતાના હાથના લખેલા ગ્રંથના અંતે ઘણા ભાગે લખવાના સમય, સ્થાન અને પોતાનાં નામ આદિનો ઉલ્લેખ કરતી બે ચાર કે પાંચ દશ જેટલી પંક્તિઓ લખી કાઢતા. એવા લેખોને પુષ્પિકાલેખનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ પુષ્પિકાલેખોમાંથી અનેક રાજાઓનાં રાજ્યસ્થાન, સમય, પદવી, અમાત્ય વગેરે પ્રધાન રાજ્યાધિકારી વિષે તથા તેવાં બીજાં કેટલાયે ઉપયોગી ઐતિહાસિક સૂચનો અને નિર્દેશો મળી આવે છે. પાટણ વગેરેના ભંડારો જોતી વખતે, મેં એવા ઉપલબ્ધ થતા પુષ્પિકાલેખો ઉતારી લેવાની મહેનત કરી હતી અને આપણા

ઇતિહાસને આવશ્યક એ બધાનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ પ્રકાશિત પણ કરવાનો મારો પ્રયત્ન ચાલૂ છે. આ પુષ્પિકાલેખો પરથી કઇ જાતની ઉપયોગી માહીતી તારવી શકાય છે તેને એક દાખલાથી આપણે સ્પષ્ટ કરીએ.

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામ સાથે પ્રબંધો અને લેખોમાં સિદ્ધચક્રવર્તી, ત્રિભુવનગંડ, અવંતીનાથ વગેરે ઉપપદો લાગેલાં મળે છે. એ વિશેષણો ક્યારે લગાડવામાં આવ્યાં અને કેવા ક્રમે, તેની કશી વિગત ગ્રંથોમાં મળતી નથી; તેમ જ તેના સૂચક તેવા શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો પણ ઉલ્લેખયોગ્ય મળતાં નથી. પરંતુ એનો કાંઇક પ્રામાણિક આધાર આ પુષ્પિકાલેખોમાંથી મળી શકે છે.

સંવત્ ૧૧૫૭ ના લખેલા એક તાડપત્રના પુસ્તકમાં તેના લિપિકારે લિપિબદ્ધ કર્યાનો સમયનિર્દેશ કરતી વખતે 'શ્રીજયસિંહદેવરાજ્યે' એવો સામાન્ય નિર્દેશ કરેલો મળે છે. આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે એ વખતે જયસિંહ નાબાલિગ અવસ્થામાં હતો, અને રાજ્યકારભાર તેની માતા મિનળદેવી ચલાવતી હતી. તેથી જયસિંહના પરાક્રમની હજી તે વખતે કશી શુરુઆત થઇ ન હતી એટલે લખનાર માત્ર રાજા તરીકેનું સામાન્ય સૂચન શિવાય બીજું શું કરી શકે.

હવે, સં. ૧૧૬૪ માં લખેલાં એક બીજાં તેવાં પુસ્તકના પુષ્પિકા લેખમાં તેને, 'સમસ્તરાજાવલીવિરાજિત મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રીજયસિંહદેવ' આવા ઉલ્લેખપૂર્વક સંબોધ્યો છે. તે પરથી જણાય છે કે એ વખતે, તે પોતાનું રાજ્યતંત્ર સ્વતંત્રતાપૂર્વક ચલાવવા જેટલો સમર્થ થઇ ગયો હતો અને શાસનની સર્વસત્તા તેના હાથમાં આવી ગઇ હતી.

એ પછીના બે વર્ષનો એટલે સં. ૧૧૬૬ નો પુષ્પિકાલેખ મળ્યો છે. તેમાં તેને મહારાજાધિરાજ સાથે ત્રૈલોક્યગંડના વિશેષણથી સંબોધ્યો છે. એથી જણાય છે કે, એ બે વર્ષ દરમ્યાન જ તેણે તે નવું પદ ધારણ કરવા જેવું, બર્બરને જીતવાનું પરાક્રમસૂચક, કાર્ય કર્યું હોવું જોઇએ. એ પછીના સંવત ૧૧૭૯ ના ફાગણ માસના એક પુષ્પિકાલેખમાં પણ તેને 'સમસ્ત રાજાવલીવિરાજિત મહારાજાધિરાજ શ્રીમત્ત્રિભુવનગંડ' આવા વિશેષણથી ઉલ્લેખ્યો છે. તે વખતે મહામાત્ય પદે સાંતૂમંત્રી હતો એ પણ એ લેખથી જણાય છે.

તે પછી એ જ વર્ષના ભાદ્રપદ માસનો એક લેખ મળે છે જેમાં 'સમસ્તનિજરાજાવલીસમલંકૃત મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ત્રિભુવનગંડ' એ બધાં વિશેષણો ઉપરાંત 'સિદ્ધચક્રવર્તિ'નું વિશેષણ લગાડેલું છે. એથી અનુમાન કરી શકાય કે એ જ વર્ષમાં તેણે એ નવું વિશેષણ ધારણ કર્યું હોવું જોઇએ. એ વખતે મહામાત્ય પદે આશુક મંત્રી હતો તેથી એમ પણ કલ્પના કરી શકીએ કે એ જ વર્ષે મંત્રી સાંતૂ રાજકાજથી નિર્વૃત્ત થયો હશે.

સંવત્ ૧૧૯૧ નો, એક ભાદ્રપદશુદિ ૮ મંગલવારનો, તથા બીજો ફાલ્ગુન વદિ ૧ શનિવારનો લેખ મળ્યો છે. તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ બધાં વિશેષણો લગાડેલાં છે. પરંતુ એ પછીનાં વર્ષનો એટલે કે ૧૧૯૨ ના જેઠ માસનો લેખ મળ્યો છે જેમાં, એ બધાં વિશેષણો ઉપરાંત 'અવંતીનાથ'નું નવું વિશેષણ લગાડેલું મળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સિદ્ધરાજે જ્યારે માલવા ઉપર વિજય મેળવ્યો અને ત્યાંના પરમાર રાજા યશોવર્માને કેદ કરી થોડા દિવસ અણુહિલ્લપુરમાં આણ્યો, ત્યારે એ 'અવંતીનાથ'નું વિશેષણ તેણે પોતાના નામ સાથે જોડયું હતું. એટલે આ પુષ્પિકાલેખ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સં. ૧૧૯૧ ના ફાલ્ગુણ અને ૧૧૯૨ ના જેઠ માસ દરમ્યાન સિદ્ધરાજ માલવા ઉપરની જીત મેળવવા સફળ થયો હોવો જોઇએ, અને એ વાત બીજા લેખો પરથી પણ પુરવાર થાય છે.

સિદ્ધરાજ વિષેનો આવો છેલ્લો લેખ જે મળ્યો છે તે સં. ૧૧૯૮ના કાર્તિક વદિ ૧૩ નો છે. સં. ૧૧૯૯ ના માર્ગમાસનો કુમારપાલના રાજ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે તેથી પ્રબંધોમાં જે, સિદ્ધરાજને સં. ૧૧૫૦ માં રાજગાદી મળ્યાની અને ૪૯ વર્ષ સુધી તેણે રાજ્ય કર્યાની નોંધ કરેલી છે, તે યથાર્થ છે; એમ આ લેખો પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

આ દાખલાઓ પરથી આપણે સમજી શકીએ કે ગ્રંથોની અંતે આવેલા પુષ્પિકાલેખો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલા બધા ઉપયોગના હોય છે.

શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો

ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડનારું બીજું પ્રધાન સાધન શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોનું ગણાય. એ જાતના સાધનનાં સ્વરૂપ અને ઉપયોગ જાણીતાં છે તેથી તેની ચર્ચા કરવી આવશ્યક નથી. ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પૂર્વકાળ, જેમાં ખાસ કરીને વલભીની રાજસત્તા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, તે

સમયના શિલાલેખો નથી મળ્યા, પણ તામ્રપત્રો ઘણી સારી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થયાં છે. એ તામ્રપત્રોના આધારે જ વલભીવંશની સત્તા અને સ્થિતિ આદિનું જ્ઞાન આપણને મળી શકે છે.

વલભીવંશના રાજ્યકાલ દરમ્યાન ગૂજરાતના દક્ષિણભાગ પર—જેને તે વખતે લાટ દેશના નામે ઓળખવામાં આવતો—દક્ષિણના ચાલુક્યો અને ભરુચના ગૂર્જરલોકોનું રાજ્ય હતું. તેમના વિષેનાં જે થોડાંક તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તે પરથી તેમની સત્તાના સમયની કેટલીક રૂપરેખા દોરવામાં આવી છે.

વલભીના નાશ પછી અણહિલપુરનો ચાવડારાજવંશ ઉદય પામે છે. પણ દુર્ભાગ્યે એ વંશ સાથે સંબંધ ધરાવનાર એક પણ શિલાલેખ કે તામ્રપત્ર હજીસુધી મળ્યું નથી.

ચાવડાઓના સમયમાં દક્ષિણ ગૂજરાત એટલે લાટદેશ પર દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની એક શાખાની મુખ્ય સત્તા હતી. એ શાખાના સંબંધવાળાં પણ થોડાંક તામ્રપત્રો મળ્યાં છે. શિલાલેખો નથી.

ચાવડાવંશ પછી ચૌલુક્યોની સત્તા ગૂજરાત પર જામી અને તે ઉન્નતિના ચરમ શિખરે પહોંચી. એમના સમયનાં તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો બંને મળ્યાં છે, જેમની સંખ્યા લગભગ ૧૦૦ જેટલી થવા જાય છે.

ચૌલુક્યો પછી તેમની જ શાખારૂપ વાઘેલાઓની ૪ પેઢીએ ગૂજરાતમાં સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે રાજ્ય કર્યું. તેમના સમયનાં ૧–૨ તામ્રપત્ર અને પંદરેક જેટલા શિલાલેખો જાણમાં આવ્યા છે.

શિક્કાઓ—મુદ્રાઓ

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનોમાં શિક્કાઓ એટલે મુદ્રાઓ પણ એક ખાસ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. એ શિક્કાઓ તાંબા, જસત, ચાંદી અને સોના આદિ ધાતુના હોય છે. ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસની કડીઓને બંધબેસતી કરવામાં આ મુદ્રાના સાધને ઘણી મદદ આપી છે. કેટલાયે રાજાઓ અને રાજવંશોની હયાતી માત્ર આ શિક્કાઓના આધારે જ જાણવામાં આવી છે. પણ, જે સમયના ગૂજરાતના જીવન વિષેની સામગ્રીનો હું ઊહાપોહ કરવા માગું છું તેમાં વિશેષ મદદગાર થાય એવું શિક્કાનું સાધન આપણને નથી મળતું. એમ જણાય છે કે

પ્રાચીન કાળથી ગૂજરાતમાં ઘણા ભાગે પરદેશી નાણાનું ચલણ હતું તેથી ગૂજરાતના રાજાઓએ, તેમના સમકાલીન અને પડોશી બીજા રાજાઓની જેમ, પોતાનું સ્વતંત્ર નાણું ચાલૂ કરવાના ખાસ પ્રયત્નો કર્યા જણાતા નથી.

વલભીવંશના કોઇ કોઇ શિક્કાઓ મળી આવતા હોવાનું કહેવામાં આવે છે પણ તે વિષે હજી મુદ્રાવિદ્યાના પંડિતોમાં મતૈક્ય નથી. કલકત્તામાં મારા એક મિત્રના શિક્કાઓના સંગ્રહમાં મેં એક શિક્કો જોયો છે જેના પર ભટ્ટાર્કના નામ જેવું કાંઇક વંચાય છે પણ તે સંદિગ્ધ લાગે છે.

ચાલુક્યો અને વાઘેલાના વંશના શિક્કાઓના ઉલ્લેખો પ્રબંધોમાં મળે છે. ભીમપ્રિય, કુમારપાલપ્રિય, લૂણસાપ્રિય, વીસલપ્રિય આદિ ટંકાઓ તે તે નામના રાજાઓના ચલાવેલા ગૂજરાતમાં ચાલતા હતા એમ એ પ્રબંધગત ઉલ્લેખોથી સમજાય છે. પણ હજી સુધી એ જાતના શિક્કાઓ ક્યાંએ મળ્યા નથી.

આથી પ્રાચીન ગૂજરાતના રાજકીય ઇતિહાસના આલેખનમાં આ શિક્કારૂપી સાધન આપણને ખાસ સહાયભૂત થઇ શકે તેમ નથી.

વિદેશી સાહિત્ય

પ્રાચીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના સ્વરૂપચિત્રણમાં ઉપયોગી થાય એવી કેટલીક સામગ્રી, ભારત બહારના–વિદેશી સાહિત્યમાંથી પણ મળી આવે છે. એ વિદેશી લેખકોમાં, એક તો બૌદ્ધધર્મી ચીની પ્રવાસીઓ છે; અને બીજા ઇસ્લામી અરબ લેખકો છે.

૧. ચીની સાહિત્ય

ચીની પ્રવાસીઓમાં હ્વેન્ત્સાંગ મુખ્ય ગણાય. વિક્રમના ૭ મા સૈકાના અંતમાં એ મહાન્ જ્ઞાનપિપાસુ પરિવ્રાજક, અનેક યાતનાઓ વેઠી, ચીનથી ભારતભૂમિની યાત્રાયે આવ્યો અને ભારતના દરેક પ્રદેશમાં એણે પરિભ્રમણ કરી અહિંની અનેક જાતની પરિસ્થિતિનું યથાસાધ્ય જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. એની એ ભારતયાત્રાના સંબંધનાં બે પુસ્તકો ચીની ભાષામાં લખેલાં મળે છે જેમાં એક તો એનું પોતાનું લખેલું પ્રવાસવૃત્તાંત છે અને બીજું એના શિષ્યમિત્રે લખેલું એનું જીવનવૃત્તાંત છે. એ બંને પુસ્તકોમાં ગૂજરાતને લગતી કેટલીક હકીકતો નોંધેલી મળે છે. પ્રાચીન ગૂજરાતની રાજધાની ભિલ્લમાલ, સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની વલભી, તેમજ લાટના

ભરુચ, ખેડા અને આનંદપુર વગેરે સ્થાનોનો પરિચય એ પુસ્તકોમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ પ્રવાસીનું મુખ્ય ધ્યેય બૌદ્ધધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓની વિગત આપવાનું છે; પણ તે સાથે દરેક સ્થાનના રાજ્ય અને લોકસમાજની રીતભાત અને ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા વગેરેનું સૂચન પણ એ કરે છે.

હિંદુસ્થાનની તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવા માટે હ્વેન્ત્સાંગનાં આ પુસ્તકો એક બહુમૂલ્ય સામગ્રી જેવાં ગણાય છે.

હ્વેન્ત્સાંગ પછી ૩૦–૪૦ વર્ષે તેના જેવો બીજો ચીની પ્રવાસી ઇત્સીંગ કરીને આવ્યો અને તેણે પણ પોતાનું પ્રવાસવૃત્તાંત પોતાની માતૃ ભાષામાં લખ્યું. જો કે તેનું એ પુસ્તક હ્વેન્ત્સાંગના પુસ્તક જેટલું બહુવિધ સામગ્રીભરેલું નથી; છતાં તેમાં, ભારતના વિદ્યાભ્યાસંગને લગતી હકીકતો સારા પ્રમાણમાં મળે છે. સૌરાષ્ટ્રના સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ નામના બે મહાન્ બૌદ્ધ આચાર્યો વિષે એમાંથી કેટલુંક જાણવા જેવું મળી આવે છે.

૨. અરબી સાહિત્ય

મુસલમાનો, વિજેતાઓ બનીને હિંદુસ્થાનમાં આવવા લાગ્યા, ત્યાર પહેલાં પણ કેટલાક અરબ મુસાફરો વ્યાપારી અને પ્રવાસી તરીકે હિંદુ-સ્થાનમાં, ખાસ કરીને દરિયાકાંઠાના મુલકોમાં, અવારનવાર આવતા જતા રહ્યા છે અને તેઓ તે વિષેનું કેટલુંક સાહિત્ય અરબીભાષામાં પોતાની પાછળ મુકતા ગયા છે. જે સમયને ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત વિચારણા કરાય છે તે સમયના મુખ્ય મુખ્ય અરબી લેખકો નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય.

किताबुल् मसालिक वल् ममालिक

૯ મા સૈકાના અંતમાં, બગદાદમાં ઇબ્નેખુર્દાજબા નામનો એક, ખલીફા અબ્બાસીનો, રાજકર્મચારી થઇ ગયો. એ, ખલીફાના ટપાલ અને ગુપ્ત સંદેશાઓ મોકલવાના ખાતાનો, ઉપરી અમલદાર હતો. આથી એણે બગ-દાદથી ભિન્નભિન્ન દેશોમાં જવા આવવાના માર્ગોના વિવરણને લગતું એક પુસ્તક લખ્યું જેનું નામ **કિતાબુલ્-મસાલિક વલ્ મમાલિક છે.** એ પુસ્તકમાં, દુનિયાના બીજા દેશોની સાથે હિંદુસ્થાનના પણ જલ અને

સ્થલના વ્યાપારી માર્ગોનું કેટલુંક વિવરણ આપ્યું છે તથા દેશમાં વસતી કેટલીક જુદીજુદી જાતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અરબી ભાષામાં હિંદુસ્થાનની ભૌગોલિક માહીતી આપતું આ સૌથી પહેલું પુસ્તક કહેવાય છે. આ પુસ્તકમાં સિન્ધના નામ નીચે જે જે શહેરોનાં નામો આપ્યાં છે તે પરથી જણાય છે કે તે વખતના આરબો બલુચીસ્તાનથી લઈ ગૂજરાત સુધીના સારાયે પ્રદેશને સિન્ધ સમજતા હતા. એ પુસ્તકમાં ખંભાત, ગંધાર અને ભરુચ વગેરે ગૂજરાતના શહેરોનો ઉલ્લેખ છે ગ્રંથકાર જાતે હિંદુસ્થાનમાં નથી આવ્યો પણ તેણે પોતાના અધિકાર નીચે રહેતા માણસો પાસેથી, જેમાંના કદાચ કોઇ કોઈ હિંદુસ્તાનમાં અવશ્ય આવ્યા હશે, મેળવેલી હકીકતના આધારે પોતાનું વર્ણન લખ્યું છે.

सुलैमान सौदागर–सिलसिलतुत्तवारिख

ભારતમાં જે અરબયાત્રીઓ જાતે આવ્યા તેમાં, જેનું લખેલું સૌથી પહેલું યાત્રા વિવરણ મળે છે તે, સુલૈમાન સૌદાગર છે. એ એક વ્યાપારી હતો. ઇરાકના બંદરેથી ચીન સુધીના પ્રદેશની એ યાત્રા કર્યા કરતો હતો, અને તેથી એણે ભારતના આખાયે દરિયાકાંઠા ઉપર કેટલાયે ચક્કર માર્યા હતા. એણે પોતાના એ પ્રવાસોના વૃત્તાન્તનું **સિલસિલતુત્તવારિખ** નામનું એક પુસ્તક હિ. સ. ૨૩૭ માં બનાવ્યું. એ પુસ્તકમાં દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ, જેમનું બિરુદ વલ્લભરાય હતું, તેમનો ‘બલહરા’ના નામે પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તથા ગૂર્જર રાજાઓનો જજરના નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે. હિન્દુસ્થાનના કેટલાક રીતરીવાજોનું પણ એમાં વિગતથી વર્ણન કરેલું મળે છે. ગૂર્જરરાજાનો પરિચય આપતાં એ લખે છે કે—‘એ રાજાની પાસે ઘણું મોટું સૈન્ય છે. એની પાસે જેવા ઘોડાઓ છે તેવા બીજા કોઈ રાજા પાસે નથી, પણ એ આરબ લોકોનો જબરો દુશ્મન છે. એના પ્રદેશની આસપાસ પણ સમુદ્ર છે. એની પાસે ઘણા જાનવરો છે અને હિન્દુસ્થાનના બધા પ્રદેશો કરતાં એના રાજ્યમાં ચોરીનો ભય બહુ જ ઓછો છે.’ આ ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગૂજરાતના ગૂર્જર પ્રતિહારવંશને ઉદ્દેશીને છે જેણે પ્રારંભમાં આવેલા આરબો સાથે સિન્ધની સીમા ઉપર કેટલીક લઢાઇઓ લડી હતી.

अबूज़ैद हसर सैराफी

ફારસની ખાડીમાં સૈરાફ નામનું એક પ્રસિદ્ધ બંદર હતું ત્યાં અબૂઝૈદ નામે કરીને એક આરબ વ્યાપારી રહેતો હતો. તેણે સુલૈમાન સૌદાગરનું

યાત્રાવિવરણ વાંચીને ૨૫–૩૦ વર્ષ પછી તેની પૂર્તિરૂપે એક પુસ્તક લખ્યું. તે પણ સૈરાફ, ચીન તથા હિન્દુસ્થાન વચ્ચે વ્યાપાર માટે મુસાફરી કર્યા કરતો હતો. મસઉદી નામનો પ્રસિદ્ધ મુસાફર હિ. સ. ૩૦૦માં તેને સૈરાફમાં જાતે મળ્યો હતો. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં એવો દાવો કર્યો છે કે–હું પહેલો માણસ છું જેણે એ વાતનો પત્તો લગાડ્યો છે કે ભારત અને ચીનનો સમુદ્ર ઉપરથી ફરીને ભૂમધ્યસાગરમાં મળી ગયો છે. એના પુસ્તકમાં વલ્લભરાય વગેરે રાજાઓના રાજ્યના ઉલ્લેખો છે, તેમજ દરિયાકાંઠાના પ્રદેશોને લગતી કેટલીક વાતો એમાં લખેલી મળી આવે છે.

अबूदल्फ मुसइर बिन मुहलहिल यंबूइ

આ એક બહુ મોટો આરબ યાત્રી હતો. એનો સમય હિ. સન્ ૩૩૧ થી ૩૩૭ સુધીનો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. એ બગદાદથી તુર્કિસ્તાન ગયો હતો અને બુખારાના શાહ નસર સામાનીને મળ્યો હતો. ત્યાંથી એ એક ચીની રાજદૂતની સાથે ચીન ગયો. પછી ચીનથી પાછો તુર્કિસ્તાન, કાબુલ, તિબ્બત અને કાશ્મીર થનો મુલ્તાન, સિન્ધ અને ભારતના દક્ષિણ ભાગના દરિયાકાંઠા ઉપર આવેલા કોલમ બંદર સુધી પહોંચ્યો હતો. ઘણું કરીને, સ્થળમાર્ગે ભારતની મુસાફરી કરનાર આ પહેલો આરબ પ્રવાસી હતો. એણે પોતાના પુસ્તકમાં મુલ્તાન અને સિન્ધ વગેરે પ્રદેશોની કેટલીક હકીકત લખી છે.

बुजुर्ग बिन शहरयार, हि. स. २००

આ એક વહાણ ચલાવનાર નાવિક હતો. એ પોતાના જહાજો, ઈરાકના બંદરેથી ભારતના દરિયાકાંઠાનાં બંદરો અને ટાપુઓથી લઇ ઠેઠ ચીન અને જાપાન સુધી લઈ જતો અને લાવતો હતો. એણે તથા એના સાથીઓએ જલમાર્ગમાં જે જે વાતો જોઈ અને સાંભળી હતી તે બધી અરબી ભાષામાં અજાયબુલ્ હિન્દ એ નામના પુસ્તકમાં લખેલી છે જેમાં દક્ષિણ ભારત અને ગુજરાતની અનેક ઘટનાઓનો સમાવેશ થાય છે. ચૈમૂર, સોપારા અને થાણા વગેરે ગુજરાતની દક્ષિણ સીમા પર આવેલાં સ્થાનોનો પણ નિર્દેશ કરેલો મળી આવે છે.

मसऊदी, ही. स. ३०३

મસઊદી, જેનું અસલ નામ અબુલ હસન અલી હતું, એક ઉચ્ચકોટીનો ઇતિહાસલેખક, ભૂગોલલેખક અને પ્રવાસી હતો. પોતાની જીંદગીના ૨૫ વર્ષ એણે પ્રવાસ કરવામાં અને પરિભ્રમણ કરવામાં વીતાડયા હતા. એણે પોતાના જન્મસ્થાન બગદાદથી પ્રવાસ શુરુ કર્યો હતો અને ઈરાક, શામ, આરમિનીયા, રૂમ, આફ્રિકા, સુડાન અને જંગ વગેરે મુલકો ઉપરાંત ચીન, તિબ્બત, ભારત અને સરન્દીપ સુધી એ ફર્યો હતો. એણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં પણ અત્યારે માત્ર એનાં, ઇતિહાસનાં, બે પુસ્તકો મળે છે. એક પુસ્તકનું નામ કિતાબુલ્ તમ્બીહ વલ્ અશરાફ છે જે ટુંકું છે અને બીજું પુસ્તક મુરૂજુલ્-જહબ વ મઆદનુલ્ જૌહર છે. એ પુસ્તકમાં મુખ્ય રીતે તો ઇસ્લામનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે પણ એના પ્રારંભમાં સંસારની બધી જાતિઓનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આપ્યો છે. તેમાં ભારતનો પણ સમાવેશ થાય છે. હિન્દુસ્થાનની–ખાસ કરીને પંજાબની નદીઓનો ઉલ્લેખ ઘણી વાર કરવામાં આવ્યો છે. હિ. સ. ૩૦૩માં એ ખંભાત આવ્યો હતો. તે વખતે ત્યાંનો મુખ્ય અધિકારી એક વાણીયો હતો જે દક્ષિણના વલ્લભરાયની હકુમત નીચે શાસન ચલાવતો હતો.

इस्तखरी, हि. स ३४०

અબૂ ઇસહાક ઇબ્રાહીમ બિન મુહમ્મદ ફારસી નામનો પ્રવાસી સાધારણ રીતે ઇસ્તખરીના નામે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એ કર્ખ નામના બગદાદના એક મોહલ્લામાં રહેતો હતો. એ જબરો મુસાફર હતો. એશિયાના લગભગ બધા દેશોની એણે મુસાફરી કરી હતી. ભૂગોલને લગતાં બે પુસ્તકો એનાં લખેલાં મળે છે. કિતાબુલ્ અકાલીમ અને કિતાબુલ્ મસાલિકુલ્ મમાલિક. આ પુસ્તકોમાં અરબ અને ઇરાન ઉપરાંત કાબુલિસ્તાન, સિન્ધ અને ભારતના ઉલ્લેખો છે. ભારતીય મહાસાગરનું, જેને એ પારસના મહાસાગર તરીકે ઓળખે છે, વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરેલું છે. હિ. સ. ૩૪૦માં એ ભારતમાં આવ્યો હતો અને પોતાના સમકાલીન પ્રવાસી નામે ઇબ્ન હૌકલને આ દેશમાં જ એ મળ્યો હતો. એણે વલ્લભરાયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સિન્ધ પ્રાંતનો એક નકશો પણ એણે પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યો છે.

इब्न हौकल, हि. स. ३३१–५८

એ બગદાદનો મોટો વ્યાપારી હતો. હિ. સ. ૩૩૧માં એ બગદાદથી મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો અને યુરોપ, આફ્રિકા અને એશીયાના મુલકોમાં ખૂબ ભમ્યો હતો. સ્પેન અને સીસિલીથી લઇ હિન્દુસ્થાન સુધીની જમીનને એ ખુંદી વળ્યો હતો. એણે પણ બધા દેશોના નકશાઓ આલેખ્યા હતા. અવધના શાહાના પુસ્તકાલયમાં એના પુસ્તકની એક પ્રતિ હતી જેમાં સિન્ધ અને ગૂજરાતના બંદરોનું સ્થાન બતાવતું એક સ્થૂળ માનચિત્ર દોરેલું હતું. જો કે આ નકશો બહુ જ અસ્પષ્ટ અને અવ્યવસ્થિત છે, છતાં, ઘણું કરીને સંસારના સાહિત્યમાં, ગૂજરાતના ભૂભાગને આલેખતો આ નકશો સૌથી પહેલો ગણાય. જે નકશો એમાં આપવામાં આવ્યો છે તેમાં ગૂજરાતથી લઇ સીસ્તાન સુધીનાં આબાદીનાં મુખ્યમુખ્ય સ્થાનો સૂચવેલાં છે. આ પહેલો આરબ યાત્રી અને ભૂગોલલેખક છે જેણે હિન્દુસ્થાનની સંપૂર્ણ લંબાઇ–ચોડાઇ આપવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

अल्बेरूनी, हि. स. ४००

કિતાબુલ્ હિન્દ નામનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ લખનાર અલ્બેરૂની, ભારત વિષે લખનારા વિદેશી ગ્રંથકારોમાં સર્વશિરોમણી ગણી શકાય. એ સુલ્તાન મહમૂદ ગજનવીનો સમકાલીન અને તેનો પ્રતિષ્ઠિત દરબારી વિદ્વાન્ હતો. મહમૂદ ગજનવીએ હિન્દુસ્થાન ઉપર સ્વારીઓ કરવી શુરુ કરી તે પહેલાં એ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો અને અનેક વર્ષો આ દેશમાં રહી એણે સંસ્કૃત વિદ્યાનો ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ કર્યો હતો. હિન્દુસ્થાનની તત્કાલીન સંસ્કૃતિનું આકલન એણે ઘણી ઉત્કંઠાપૂર્વક કર્યું હતું. એનું કિતાબુલ્ હિન્દ નામનું પુસ્તક, એક રીતે હિન્દુસ્થાનના સર્વસંગ્રહનો એક નાનકડો સુંદર ગ્રંથ ગણાય. એમાં એણે હિંદુસ્થાનના ધર્મ, સમાજ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, ખગોલ, ભૂગોલ, અને જ્યોતિષ વગેરે અનેક વિષયોનું માર્મિક વર્ણન કરેલું છે. ગૂર્જરરાજધાની અણુહિલપુરનો, મુસલમાની સાહિત્યમાં, સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ એ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. જ્યોતિષવિષયક ब्रह्मसिद्धान्त નામના ગ્રંથના પરિચયમાં લખે છે કે તેનો કર્તા વિષ્ણુનો પુત્ર બ્રહ્મ છે જે ભિલ્લ-માલનો રહેવાસી હતો. એ ભિલ્લમાલ મુલ્તાન અને અણુહિલવાડની વચ્ચે આવેલું છે, અને અણુહિલવાડથી ૧૬ યોજન દૂર છે. બીજે એક ઠેકાણે

એ લખે છે કે—અજાના જે ગૂર્જરોનું હાલનું રહેઠાણ છે તેથી દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૬૦ ફરશાખ જેટલે દૂર અણુહિલવાડ, અને ત્યાંથી ૫૦ ફરશાખ જેટલું દૂર દરિયાકાંઠે સોમનાથ આવેલું છે. વળી એક ત્રીજે ઠેકાણે એ વલભી સંવતનો ઉલ્લેખ કરતાં લખે છે કે—વલભી સંવત્ એ વલભી નગરના રાજાઓનો ચલાવેલો છે, જે વલભી, અણુહિલવાડથી લગભગ ૩૦ યોજન દૂર દક્ષિણમાં આવેલી છે. કિતાબુલ્ હિન્દ સિવાય એક કાનૂન અલમસઊદી નામનું પણ અલ્બેરુનીનું બીજું પુસ્તક છે જેમાં પણ હિંદુસ્થાનના અનેક નગરોનાં નામ અને તેમની લંબાઈ–ચોડાઈ આદિ લખેલાં છે.

આ લેખકો સિવાય બીજા પણ કેટલાક ઇતિહાસલેખક અને ભૂગોલ-લેખક છે જેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં જ્યાં ત્યાં હિન્દુસ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તેમાંનો ખાસ કરીને સિન્ધ અને ગૂજરાતનો ઉલ્લેખ આપણા વિષયને ઉપયોગી થાય તેમ છે. એ લેખકોમાં, વિશેષ ઉલ્લેખ યોગ્ય એક **ઇબ્નરસ્તા** (હિ. સ. ૨૯૦) અને બીજો **કદામા બિન જાફર** (હિ. સ. ૨૯૬) છે. તે પછી **બિલાજુરી** (હિ. સ. ૨૭૯)નું નામ લઈ શકાય જેનો **ફુતૂહૂલ બુલ્દાન** નામનો ગ્રંથ કામનો છે. તે ઉપરાંત **ઇબ્ન નદીમ બગદાદી** (હિ. સ. ૩૭૦)નું **કિતાબુલ ફેહરિસ્ત** નામના પુસ્તકમાંથી પણ કાંઇક હકીકત મેળવી શકાય છે.

આ રીતે પ્રાચીન ગૂર્જર સંસ્કૃતિની પ્રતિકૃતિ આલેખવામાં જે જાતની સાહિત્યિક સાધનસામગ્રી સહાયભૂત થાય તેનો કેટલોક ચિતાર મેં અહિં આપ્યો છે. હજી પણ એવી બીજી અનેક વસ્તુઓ અને કૃતિઓ હશે જે અદ્યાપિ શોધકજનોની દૃષ્ટિ નીચે નહિ આવી હોય.

સ્થાપત્ય અને ભાસ્કર્ય

હવે, એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય તેવી એક બીજી પ્રકારની સામગ્રી છે જેની થોડીક નોંધ લેવી જરૂરની છે. એ સામગ્રી ઉક્ત સાહિત્યિક સામગ્રી કરતાં ભિન્ન સ્વરૂપની છે. એનું નામ **સ્થાપત્ય** અને **ભાસ્કર્ય**. પત્થર, લાકડ, માટી વગેરે ઉપાદાનોમાંથી સ્થપતિદ્વારા સર્જાએલી કોઈ પણ કૃતિ–વસ્તુનો સમાવેશ સ્થાપત્યમાં થાય છે; અને લોઢું, તાંબુ, પિત્તળ, સોનું, ચાંદી આદિ ધાતુઓમાંથી ઘડેલી વસ્તુઓનો અંતર્ભાવ ભાસ્કર્યમાં થાય છે. મંદિરો, મકાનો, સરોવરો, કુવા–વાવો અને પાષાણ, લાકડ, માટી

વગેરેની મૂર્તિઓ સ્થાપત્યની વસ્તુઓ છે; ત્યારે, ગૃહોપયોગી ધાતુનિર્મિત વાસણ-વર્તન, કાચ-રચીલું, અલંકાર-આભૂષણ અને દેવ આદિની મૂર્તિઓ ભાસ્કર્યની ચીજો છે. આ વસ્તુઓનાં નિદર્શનથી તે તે કાળના રાષ્ટ્ર અને સમાજની કળા, રુચિ, બુદ્ધિ, સમૃદ્ધિ, કલ્પના અને નીતિ-રીતિ આદિ સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિનું ઘણું સારું આકલન થઇ શકે છે. કેટલીક વખતે તો લિખિત સામગ્રી કરતાં પણ આ જાતની ટંકિત સામગ્રી સંસ્કૃતિના સ્વરૂપને, વધારે વિશદ અને વધારે પ્રમાણભૂત રૂપે આપણને સમજાવે છે. અમુક ગ્રંથકારે અમુક સૈકામાં બનાવેલા પ્રાસાદમંડન વિષયક શિલ્પગ્રંથ કરતાં એ જ સૈકાના કોઈ સૂત્રધારે સર્જેલા પ્રત્યક્ષ પ્રાસાદની મહત્તા અનેક રીતે વધી શકે છે. ગ્રીક અને રોમની સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન, સાહિત્ય કરતાં, સ્થાપત્યદ્વારા વધારે મળે છે, એ પશ્ચિમના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને સુવિદિત જ છે.

પશ્ચિમની બધી પ્રજાઓ આ જાતની સામગ્રીનું મૂલ્ય ઘણું ઉંચું આંકે છે અને સર્વ રીતે એનું રક્ષણ કરવા સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. દરેક પ્રજાએ, પોતપોતાની પુરાતન સંસ્કૃતિ અને પૂર્વજોની સર્જેલી આ અમૂલ્ય સંપત્તિને સંગ્રહી રાખવા માટે મોટા મોટા સંગ્રહાલયો સ્થાપ્યા છે અને પ્રાણ આપીને પણ તેમનું રક્ષણ કરે છે. તેથી એ દેશોમાં આ જાતની સામગ્રી ઘણા વિપુલ પ્રમાણમાં તેમજ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મળી આવે છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણે આ બાબતમાં સૌથી વધુ દુર્લક્ષ્ય આપ્યું છે. સાહિત્યના સંરક્ષણ માટે તો હજી કાંઇક આપણે પ્રયત્ન કર્યો છે પણ સ્થાપત્ય અને ભાસ્કર્યના વિષયમાં તો આપણે સર્વથા અજ્ઞાન અને મૂઢ સાબીત થયા છીએ. દરેક જૂની ચીજને આપણે નકામી ગણી ઉકરડા ઉપર ફેંકતા આવ્યા છીએ અને આપણા પૂર્વજોની સ્મૃતિને ભૂંસતા આવ્યા છીએ.

વનરાજ, મૂળરાજ કે સિદ્ધરાજના સમકાલીન એવા કેટલાય યુરોપીય રાજાઓ, ધર્માચાર્યો કે શ્રીમંત કુટુંબોની અનેક જાતની હજારો નાની મોટી વસ્તુઓ યુરોપના સંગ્રહાલયોમાં સાચવેલી નજરે પડે છે, અને તે પોતાના સમયની સંસ્કૃતિનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જગતને પૂરું પાડે છે. પણ આપણી પાસે એવી કશી જ વસ્તુ રહી નથી. કાલની કે મનુષ્યની ક્રૂરતા કરતાં આપણી પોતાની અજ્ઞાનતા જ એ વસ્તુઓના નાશમાં મુખ્ય કારણભૂત છે એ આપણે ભારે શરમ અને ગ્લાનિ સાથે કબૂલ કરવું જોઈએ. અસ્તુ.

આપણી પાસે માત્ર હવે ગણ્યાં ગાંઠયાં ૧૦-૨૦ મંદિરો કે ૫-૧૦ તેવા બીજા ખંડેરો સિવાય, એ પ્રાચીન યુગની સ્થાપત્ય વિભૂતિનું નિદર્શક બીજું કશું વિશિષ્ટ સાધન રહ્યું નથી. પણ જે છે તે બહુ અમૂલ્ય અને અજોડ છે, એટલે એ નિરાશાના રણમાં આશ્વાસનનો અમૃતબિન્દુ છે, એમાં શક નથી. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, આબૂ અને આરાસણનાં જૈનમંદિર, સિદ્ધપુરનો ખંડિત રૂદ્રમહાલય, વીરમગામનું મિનલસરોવર, પાટણની રાણકી વાવ, કપડવંજ અને વડનગરનાં તોરણો તથા ઝીંઝુવાડા અને ડભોઈના દુર્ગ-દ્વાર—વગેરે ગુજરાતની પ્રાચીન શિલ્પકળાનાં સર્વોત્તમ આભૂષણો છે. પુરાવિદોના મને ગુર્જર સંસ્કૃતિની વિભૂતિના આ અણમોલ કીર્તનમણિઓ છે. એ કીર્તનોનો એક એક પત્થર અને તેમાં કોતરેલી એક એક રેખા અને એક એક આકૃતિ આપણને તત્કાલીન પ્રજાજીવનના ચિતારનો એકેકો પાઠ આપે છે.

ઉપસંહાર

ગૂજરાતની પુરાતન સંસ્કૃતિના જ્ઞાનની આ પ્રકારની બહુવિધ સામગ્રી છે. તેનું અન્વેષણ–સંશોધન સંપાદન–પ્રકાશન આદિ યોગ્ય પદ્ધતિએ થાય તો તેથી આપણને આપણા ગૌરવભર્યા ભૂતકાળનું બહુ સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ દર્શન થાય. મદ્રાસ, મહારાષ્ટ્ર અને બંગાલ આદિ દેશોના વિદ્વાનો પોતાના પૂર્વજોની એ પુરાતન સમૃદ્ધિનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કાર કરવા જેટલો શ્રમ વેઠી રહ્યા છે તેના પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં તો શૂન્ય જ છે. કલકત્તા અને મદ્રાસની યુનિવર્સિટીઓ પોતાના પ્રાંતની પુરાતન સંસ્કૃતિને વિવિધરૂપે પ્રકાશમાં આણવા જે પ્રયત્નો કરી રહી છે તેના મુકાબલામાં મુંબઇ યુનિવર્સિટીએ કશું જ નથી કર્યું, તે, એ યુનિવર્સિટીને તેમજ એ યુનિવર્સિટીના જૂના નવા સૂત્રધારોને ઓછું શરમાવનારૂં નથી.

ગૂજરાતના પુરાણયુગથી સમસુખદુઃખભાગી અને ગાઢસંબંધી એવા મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશના, જેટલા સરસ્વતીપુત્રોએ, મહારાષ્ટ્રના પુરાતન સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા અને સ્મારકોનાં સંશોધન, સંપાદન અને સંરક્ષણ માટે જે જાતનું ઉત્કટ વાઙ્મયતપ આદર્યું છે; રાનડે, તેલંગ, ભાંડારકર, રાજવાડે, પાઠક, વૈદ્ય આદિ સમર્થ વિદ્વાનોએ જે જાતની પોતાની માતૃભૂમિની સારસ્વત ઉપાસના કરી છે; તેના મુકાબલામાં, ગૂજરાતના ક્યા વિદ્યાનિરત વિદ્વાન પુરુષનું નામ સ્મરણ કરવાનું આપણે અભિમાન લઇ શકીએ ?. પૂનાની ડેક્કન કોલેજે મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનજ્યોતિ ફેલાવનારા જેટલા જ્ઞાનદીપકો પ્રકટાવ્યા તેના મુકાબલામાં અમદાવાદની ગૂજરાત કોલેજે, ગૂજરાતની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ કે ગૌરવ-સ્મૃતિના એકાદા આવરણને પણ દૂર કરનાર કોઇ મંદપ્રકાશી પણ દીપક પ્રકટાવ્યો છે ખરો ?. પુરાતન ગૂજરાતનાં ગુણગૌરવથી મુગ્ધ થઇ ગૂર્જરમિત્ર ફાર્બસ સાહેબે નવેક દાયકા પહેલાં, રાસમાલા નામે ગૂજરાતના ગતજીવનની જે કાંઇ અવિશદ અને અપૂર્ણ કથા આલેખી ગયા; કે ૪ દાયકા પહેલાં, મુંબઈ

ગેઝેટિઅરના પ્રથમ ભાગ માટે, સરકારી ખાતાએ પોતાના નોકરોના સામાન્ય રાજ્યદ્વારી જ્ઞાન માટે મી. જેક્સન દ્વારા પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ ભેગા કરેલાં સાધનો ઉપરથી જે કાંઈ ગુજરાતના જૂના ઇતિહાસનું એક હાડપિંજર ગોઠવી લેવડાવ્યું; તેનાં ખોડખાંપણને દૂર કરવાં કે તેનાં અંગોપાંગોને સંપૂર્ણ કરવા માટે આજસુધીમાં એક પણ કોઇ ગુજરાતીએ ફાર્બસ કે જેક્સન જેટલી પણ કશી વિશિષ્ટ જ્ઞાનોપાસના કરી છે ખરી ?

અલબત, આ કહેતી વખતે મને ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરાતત્ત્વવેત્તા એવા સદ્‌ગત પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું વિસ્મરણ થતું નથી, એ મારે આપને જણાવવું જોઇએ એટલું જ નહિ, પણ સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે માત્ર તેમની જ સમર્થ પ્રતિભાને લીધે ગૂર્જરભૂમિ સમર્થ પુરાવિદ્દ પુત્રવતીના સૌભાગ્યફળને ધારણ કરવા સમર્થ થઇ શકી છે અને વન્ધ્યત્વના કલંકથી મુક્ત રહી શકી છે.

પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ ભારતીય પુરાતત્ત્વના અનુસન્ધાન કાર્ય માટે ઘણું મોટું કામ કર્યું હતું. એ વિષયની તેમની શક્તિ અને પ્રતિભા અપૂર્વ હતાં. તેમના કાર્યનું મહત્ત્વ જનરલ કનિંગહામના કાર્યથી જરાયે ઓછું નથી. તેમની સાથે સમાનાસને બેસી શકે એવો પુરાવિદ્ ભારતમાં બીજે ક્યાંએ જન્મ્યો નથી, એ ગૂર્જરાત માટે ખરેખર અભિમાન લેવા લાયક છે; પણ ગુજરાતીઓએ એવા સ્મરણીય પુરુષની કીર્તિને સાચવવા માટે કયું સ્મારક બનાવી પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરી એ પ્રશ્ન પણ આપણા માટે શું ખરેખર વિચારણીય નથી ?.

વિશેષ નામો અને વિશિષ્ટ ઉલ્લેખોની અકારાદિ અનુક્રમણી.

[સંખ્યા પૃષ્ઠાંક સૂચવે છે.]

સાલવારી–પ્રસંગો સાથે.

સાલ.	ઉલ્લેખ	પૃ.
વિ. સં. ૮૩૫	ઉદ્યોતનસૂરિકૃત કુવલયમાલા-કહાની રચના, જાવાલિપુરમાં	૧૪
,, ૮૪૫	વલભીનો નાશ,–મ્લેચ્છોના હાથે.	૨૯
,, ૮૭૪ (હિ.સં. ૨૩૭)	માં સિલસિલતુત્તવારિખની રચના	૫૮
,, ૯૧૬ (હિ.સં. ૨૭૯)	બિલાજુરી	૬૨
,, ૯૨૭ (હિ.સં. ૨૯૦)	ઇબ્ન રસ્તા.	૬૨
,, ૯૩૩ (હિ.સં. ૨૯૬)	કદામા બિન જાફર.	૬૨
,, ૯૩૭ (હિ.સં. ૩૦૦)	મસઉદી મુસાફર મળ્યો.	૫૯
,, ૯૩૭ (હિ.સં. ૩૦૦)	બુજુર્ગ બિન સહરયાર.	૫૯
,, ૯૪૦ (હિ.સં. ૩૦૩)	મસઉદી.	૬૦
,, ૯૫૦ થી ૯૮૦	કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખરનો સમય	૧૫
,, ૯૬૮–૭૪ (હિ.સં. ૩૩૧–૩૭)	અબૂ દલ્ફ મુસઇર.	૫૯
,, ૯૬૯–૯૫ (હિ.સં. ૩૩૧–૫૮)	ઇબ્ન હૌકલ	૬૧
,, ૯૭૭ (હિ.સં ૩૪૦)	ઇસ્તખરી.	૬૦
,, ૧૦૦૭ (હિ.સં ૩૭૦)	ઇબ્નનદીમ બગદાદી.	૬૨
,, ૧૦૩૭ (હિ.સં. ૪૦૦)	અલ્બેરૂની.	૬૧

સાલ	ઉલ્લેખ	પૃ.
વિ. સં. ૧૧૩૯	જિનવિજયજીના સંગ્રહમાં સૌથી જૂની પુસ્તકપ્રશસ્તિની સાલ	૫૦
,, ૧૧૫૦	સિદ્ધરાજ ગાદીએ બેઠો.	૫૪
,, ૧૧૫૭	માં લખેલા તાડપત્રમાં 'શ્રીજયસિંહદેવરાજ્યે' એવો ઉલ્લેખ.	૫૩
,, ૧૧૬૪	માં લખેલા પુસ્તકના પુષ્પિકાલેખમાં 'સમસ્તરાજાવલીવિરાજિતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરશ્રીજયસિંહદેવ' એવો ઉલ્લેખ.	૫૩
,, ૧૧૬૬	ના પુષ્પિકાલેખમાં '° મહારાજાધિરાજત્રૈલોક્યગણ્ડ °' એવો ઉલ્લેખ.	૫૩
વિ. સં. ૧૧૭૯	ના ફાગણ માસના પુષ્પિકાલેખમાં 'સમસ્તરાજાવલીવિરાજિત મહારાજાધિરાજશ્રીમત્ત્રિભુવનગંડ' એવો ઉલ્લેખ.	૫૩
,, ૧૧૮૧	સિદ્ધરાજની સભામાં, જૈનધર્મના શ્વેતાંબર અને દિગંબર પક્ષો વચ્ચે વાદવિવાદ.	૧૭
,, ૧૧૯૧	ભાદ્રપદ શુદિ ૮ મંગળવાર તથા ફાલ્ગુન વદિ ૧ શનિવારના પુષ્પિકાલેખોમાં ૧૧૭૯ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ વિષે ઉલ્લેખ.	૫૪
,, ૧૧૯૧	ફાલ્ગુન–૧૧૯૨ જેઠ માસ દરમ્યાન સિદ્ધરાજની માલવા ઉપર જીત.	૫૪
,, ૧૧૯૨	જેઠ માસના પુષ્પિકાલેખમાં સિદ્ધરાજ વિષે 'અવંતીનાથ'નું વિશેષણ.	૫૬

સાલ		ઉલ્લેખ	પૃ.
,,	૧૧૯૩	ચંદ્રસૂરિકૃત 'મુનિસુવ્રતજિન ચરિત્ર'ની રચના.	૪૬
,,	૧૧૯૮	કાર્તિક વદિ ૧૩નો સિદ્ધરાજ વિષે છેલ્લો પુષ્પિકાલેખ.	૫૪
,,	,,	સિદ્ધરાજે આલિંગને કેટલાક ગ્રામોનો ગ્રાસ આપ્યો.	૪૦
,,	૧૧૯૯	માર્ગ માસનો કુમારપાલ વિષે પુષ્પિકાલેખમાં ઉલ્લેખ.	૫૪
,,	,	કુમારપાલ ગાદીએ બેઠો.	૪૭
,,	,,	લક્ષ્મણગણિકૃત સુપાસનાહચરિયની રચના	૪૬
,,	૧૨૦૦	દેવદત્ત ભાંડારકરના મત પ્રમાણે કુમારપાલ ગાદીએ બેઠો.	૪૭
વિ. સં	૧૨૧૬	હરિભદ્રસૂરિકૃત નેમિનાથ ચરિત્રની રચના—અણહિલપુરમાં.	૪૭
,,	૧૨૧૮	કુમારપાલ વિષયક લેખ.	૪૯
,,	૧૨૪૧	માં સોમપ્રભસૂરિએ કુમારપાલપ્રતિબોધની રચના કરી. —અણહિલપુરમાં.	૧૮
,,	૧૨૫૧	મુનિરત્ન સૂરિકૃત શ્રીકૃષ્ણવાસુદેવચરિત્રની રચના.	૪૮
,,	,,	ના અરસામાં કવિકુમાર ગુજરાતનો વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ.	૪૯
,,	૧૨૭૦	ની આસપાસ જયંતસિંહ નામધારી રાજવંશી ભીમદેવની વિરુદ્ધ પોતાને મહારાજાધિરાજ જાહેર કરી રાજ્ય ચલાવતો હતો.	૪૪

સાલ		ઉલ્લેખ	પૃ.
	૧૨૮૦	ની લગભગ સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદીની રચના.	૨૦
	૧૨૮૫	ના અરસામાં દક્ષિણના દેવગિરિનો યાદવ રાજા સિંહણ, માલવાનો પરમાર રાજા દેવપાલ, અને તુરુષ્ક સેનાપતિ અમીરે શીકારનું ગૂજરાત ઉપર આક્રમણ.	૨૨
,,	૧૨૮૮	લેખપદ્ધતિના જૂના ભાગની રચનાનો સમય.	૪૧
,,	૧૨૯૦	જિનભદ્રકૃત નાનાપ્રબંધાવલીની રચના.	૨૪
,,	૧૨૯૨	સિદ્ધસેનાદિપ્રબંધની તાડપત્રની પ્રતિ લખાયાનો સમય.	૨૫
,,	૧૨૯૫	સુમતિગણિકૃત ગણધરસાર્ધશતકબૃહદ્-વૃત્તિની રચના.	૨૫
વિ. સં.	૧૩૦૦	ની લગભગ બાલચંદ્ર સૂરિકૃત વસન્તવિલાસ મહાકાવ્યની રચના.	૨૧
,,	૧૩૧૩–૧૫	ગૂજરાતમાં ત્રણ વર્ષનો દુકાળ.	૨૬
,,	૧૩૩૪	પ્રભાચંદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત્રની રચના.	૨૬
,,	૧૩૬૦	ની આસપાસ પેથડરાસની રચના.	૨૯
,,	,,	પેથડે ૭ ભાઈઓ સાથે શત્રુંજય ગિરનાર વગેરેનો સંઘ કાઢયો.	૫૧
,,	,,	કર્ણદેવનો અમલ સારી રીતે ચાલતો હતો.	૫૧
,,	,,	પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ખંભાતમાં લાવવામાં આવી.	૩૨
,,	૧૩૬૧	મેરુતુંગાચાર્ય કૃત પ્રબંધચિંતામણિની રચના, વઢવાણમાં.	૨૭

સાલ	ઉલ્લેખ	પૃષ્ઠ.
,, ૧૩૬૮	કર્ણ વાઘેલાનું રાજ્ય ચાલવાનો ગૂર્જર-દેશભૂપાવલીમાં ઉલ્લેખ.	૩૮
,, ૧૩૬૯	અલફખાનના સૈન્યે પાટણ ઉપર આક્રમણ કર્યું.	૩૦
,, ૧૩૭૨	સમરાસાહ ઓસવાલ સંઘ લઈ શત્રુંજય ગયો અને મંદિર તથા મૂર્તિની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી.	૩૦
,, ૧૩૭૭	ગૂજરાતમાં મોટો દુકાળ.	૫૧
,, ૧૩૮૫	કુમારપાલચરિત્રની પ્રતિ લખાયાનો સમય.	૬૨
,, ૧૩૮૯	જિનપ્રભસૂરિકૃત વિવિધતીર્થકલ્પની સમાપ્તિ, દેવગિરિમાં.	૨૮
,, ૧૩૯૨	કક્કસૂરિકૃત શત્રુંજયમહાતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધની સમાપ્તિ.	૩૦
,, ૧૪૦૦	ની આસપાસ બીજા મેરુતુંગાચાર્યનો સમય.	૩૧
વિ. સં. ૧૪૦૦	ની આસપાસ 'પ્રકીર્ણ પ્રબંધાવલી'ની પ્રતિ લખાયાનો સમય.	૩૨
,, ,,	ની આસપાસ નરચંદ્રસૂરિકૃત હમ્મીર મહાકાવ્યની રચના.	૪૩
,, ૧૪૦૫	રાજશેખરસૂરિકૃત પ્રબંધકોષની રચના, દિલ્લીમાં.	૩૩
,, ૧૪૨૨	સોમતિલકસૂરિ તથા જયસિંહસૂરિએ કુમારપાલચરિત્રોની સંસ્કૃતમાં શ્લોકબદ્ધ રચના કરી.	૩૪
,, ૧૪૩૭	ધનરત્નકૃત ગદ્યપદ્યમિશ્રિત કુમારપાલચરિત્રની રચના.	૩૪
,, ૧૪૬૮	ગૂજરાતમાં દુકાળ	૫૧

સાલ		ઉલ્લેખ	પૃષ્ઠ
,,	૧૪૭૭	મંડલિકે સંઘ કાઢી શત્રુંજય વગેરેની યાત્રાઓ કરી.	૫૧
,,	૧૪૯૨	જિનમંડનોપાધ્યાયકૃત કુમારપાલ-પ્રબંધની રચના.	૩૪
,,	૧૫૧૨	પદ્મનાભકવિકૃત કાન્હડદે પ્રબંધની રચના.	૪૪
,,	૧૫૫૯	પર્વત અને ડુંગરે એક વિદ્વાનને ઉપાધ્યાય પદવી આપવાનો સમારંભ કર્યો.	૫૧
,,	૧૫૬૦	પર્વત અને ડુંગરે જીરાવાલા અને આબુ વગેરેની યાત્રા કરી.	૫૧
,,	૧૫૬૮	લાવણ્યસમયકૃત વિમલપ્રબંધની રચના	૩૬
,,	૧૫૭૧	પરબત અને કાન્હાએ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપિત કર્યો.	૫૦
,,	૧૫૭૮	ઇંદ્રહંસકૃત વિમલચરિત્રની રચના	૩૬
,,	૧૮૬૫	રંગવિજયકૃત ગૂર્જરદેશભૂપાવલીની રચના, ભરૂચમાં.	૩૮